

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

MICHAL BOUČEK

Jakým způsobem duše hýbe tělem?

Hledání odpovědí na otázky Alžběty Falcké v díle Reného Descarta
a některých jeho následovníků

Bakalářská práce

Vedoucí práce: **doc. Mgr. Aleš Novák, Ph.D.**

Obor: *Studium humanitní vzdělanosti*

Praha 2024

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Semilech dne 21. června 2024

Michal Bouček

ABSTRAKT

Tato práce se zaměřuje na princeznu Alžbětu Falckou a její otázku adresovanou René Descartovi, ve které žádá přesnější vysvětlení toho, jakým způsobem může duše pohnout tělem. V první části prochází Alžbětinu biografii s důrazem na širší historické souvislosti a intelektuální kruhy, které na ni měly vliv. Druhá část představuje souhrnný přehled korespondence mezi Alžbětou a Descartem, která začala z Alžbětiny iniciativy v roce 1643 a trvala necelých sedm let. Následně se v této části podrobně rozebírají některé dopisy a Descartova pozice k problému interakce mysli a těla, včetně jeho možné alternativní odpovědi. Třetí část se pokouší odpovědět na Alžbětinu otázku prostřednictvím spisů T. Hobbese, N. Malebranche, B. Spinozy a G. W. Leibnize. Práce se snaží ukázat osobnost a myšlení české princezny Alžběty v širších souvislostech a ukázat rozmanitost raně novověkého myšlení na velmi úzce vymezeném filosofickém tématu.

KLÍČOVÁ SLOVA

Alžbeta Falcká, Alžběta Česká, abatyše z Herfordu, René Descartes, interakce duše a těla, substanční dualismus, mysl, tělo, korespondence, intelektuální historie, 17. století, ženská vzdělanost, Hobbes, Malebranche, Spinoza, Leibniz, raně-novověká filosofie

ABSTRACT

Princess Elisabeth of the Palatinate and her question to René Descartes are at the centre of this thesis. Elisabeth asked him for a more precise explanation of how the soul could move the body. The first part examines Elisabeth's biography, focusing on the broader historical context and the intellectual circles that influenced her. The second part provides a comprehensive overview of the correspondence between Elisabeth and Descartes, which Elisabeth initiated in 1643 and which lasted for nearly seven years. This is followed by a detailed analysis of selected letters and Descartes' position on the problem of mind-body interaction, including his possible alternative answer. The third part attempts to answer Elisabeth's question through the writings of T. Hobbes, N. Malebranche, B. Spinoza, and G. W. Leibniz. The thesis aims to place the personality and thought of the Bohemian Princess Elisabeth in a broader context and to demonstrate the diversity of early modern thought on a very specific philosophical question.

KEY WORDS

Princess Elisabeth of the Palatinate, Elisabeth of Bohemia, Princess-Abbess of Hereford Abbey, René Descartes, mind-body interaction, substance dualism, soul, body, correspondence, intellectual history, 17th century, female education, Hobbes, Malebranche, Spinoza, Leibniz, early modern philosophy

Děkuji Fakultě humanitních studií za možnost účastnit se mnoha kurzů a setkat se tak s podnětnými myšlenkami a hlavně inspirativními lidmi. Děkuji taktéž všem kolegům i slovutným profesorům, kteří obdělávali naše téma a na jejichž plodech jsem mohl pábřkovat. Vyzdvihnout bych chtěl zejména pana docenta Aleše Nováka, který mi leccos doporučil, dobře poradil, ale zejména měl trpělivost s pomalým postupem mé práce a vždy mě povzbudil a podpořil. Taktéž děkuji paní magistře Drahomíře Chlumské, která mi pomohla vyhnout se některým nástrahám gramatiky. Nakonec nemohu nepoděkovat své rodině a manželce, jež mi je oporou ve všem, do čeho se pouštím.

<i>Abstrakt</i>	
<i>Obsah</i>	
Úvod	7
.....	
I. část — Alžběta Falcká, princezna česká	
1 Časová osa	9
2 Biografie, historické souvislosti a myšlenkové zázemí	
2.1 Dětství a původ	10
2.2 Mládí a vzdělání na Prisenhofu, smrt otce a přesun do Haagu	12
2.3 Otázka ženského vzdělávání, přítelkyně Anna Marie van Schurmanová a její intelektuální okruh	15
2.4 Descartes v Holandsku	17
2.5 Propojené intelektuální kruhy kolem Alžběty	18
2.6 Rodinná neštěstí, smrt Descarta a návrat do Heidelbergu	21
2.7 Praktikování politické filosofie v opatství Herford	28
2.8 Azyl pro dávnou přítelkyni, labadisty i kvakery a závěr života	30
.....	
II. část — Korespondence s Descartem	
1 Přehled korespondence	34
2 Problém mysli a těla	38
2.1 Alžbětina otázka a Descartova ontologie	38
2.2 Tři prvotní pojmy	40
2.3 Správné přiřazení pojmů, analogie s tíhou a nejzákladnější zkušenost	41
2.4 Rozdílné druhy poznání	43
2.5 Smysly sice zakoušíme interakci, ale nevíme jak se děje	45
2.6 Co měl Descartes odpovědět?	46
.....	
III. část — Jak odpovědět Alžbětě jinak?	
1 Thomas Hobbes	48
2 Nicolas Malebranche	50
3 Benedikt Spinoza	53
4 Gottfried Wilhelm Leibniz	58
Dodatek	65
Závěr	66
<i>Literatura</i>	68

ÚVOD

Když jsem se začal zajímat, kdo je onou tajemnou českou princeznou Alžbětou, již je věnován spis Reného Descarta *Principy filosofie*¹, dozvěděl jsem se, že se jedná o šlechtičnu z významného evropského rodu, jež byla nadána pronikavým intelektem, a spíše nežli by se oddávala radostem dvorského života, zasvětila svůj život vzdělanosti. Stýkala se s významnými osobnostmi své doby a s mnohými² vedla korespondenci.

Tato práce byla vedena metodou „intellectual history“ a je rozdělena do tří částí. V první části projdeme Alžbětinu biografii a zaměříme se na historické souvislosti a intelektuální kruhy, které na ni měly vliv, avšak hlubší historická studie by byla mimo rámec i cíl této práce. Její těžiště totiž spočívá v Alžbětině korespondenci s René Descartem, která začala z Alžbětiny iniciativy v roce 1643 a trvala až do Descartovy smrti v roce 1650³. Je to právě Alžbětina žádost v dopisu ze 13. září 1645, která Descarta podnítila k sepsání jeho posledního spisu *Vášně duše*. Jejich korespondenci podrobněji probereme v části druhé. Z téměř sedmiletého⁴ písemného dialogu dvou pronikavých myslí vyplynulo několik témat. Budeme se věnovat pouze jednomu z nich, a sice problému interakce mezi duší a tělem. Ve třetí části práce pak ohledáme pozice, které k problému vzájemného působení mysli a těla zastávali někteří Descartovi následovníci, a pokusíme se formulovat, jak by Alžbětě odpověděli oni.

České vydání⁵ korespondence nezahrnuje Alžbětinu část dopisů. Tu budeme čerpat z anglického překladu⁶ vycházejícího z kopie dopisů z 18. století, které publikoval v roce 1879 A. Foucher de Careil a kterou znovu prozkoumala a uspořádala v roce 2007 Lisa Shapirová. Pro citace děl preferuji v této práci české překlady, a nejsou-li k dispozici, pak čerpám ze zdrojů v angličtině.

Pojďme si ovšem hned na začátku přiznat, že na onu fascinující otázku, jež uvozuje tuto práci, a sice ‚jakým způsobem duše pohybuje tělem‘, uspokojivě neodpovíme. Nicméně

1 *Principy* vyšly 10. 7. 1644 latinsky a 1647 ve francouzském překladu, viz předmluva autorů českého překladu: DESCARTES, René. *Principy filosofie = Principia philosophiae: výbor doplněný dvěma Descartovými dopisy princezně Alžbětě Falcké : bilingva*. Tomáš. MARVAN a Petr GLOMBÍČEK, přel.. Praha: Filosofia, 1998.

2 Např. Robert Barclay, Pierre Chanut, René Descartes, George Fox, Benjamin Furly, Theodore Haak, Constantijn Huygens, Gottfried Wilhelm Leibniz, Nicolas Malebranche, William Penn, Samuel de Sorbiere, Anna Maria van Schurmanová. Kompletní přehled dostupné Alžbětiny korespondence viz: Project Vox. Princess Elisabeth (1618-1680). In: *Project Vox* [online] [cit. 23.03.2023]. Dostupné z: <https://projectvox.org/princess-elisabeth-1618-1680/>

3 Alžběta poslala poslední dopis Descartovi 4. prosince 1649 a není záznam o tom, že by na něj Descartes odpověděl. Descartes zemřel ve Stockholmu asi dva měsíce po tomto dopisu. Ibid.

4 Mezi prvním a posledním dopisem uběhlo 6 let, 6 měsíců a 29 dní.

5 DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*. Petr HORÁK, přel.. Brno: Petrov, 1997.

6 ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*. Lisa SHAPIRO, ed. a přel.. Chicago: University of Chicago Press, 2007.

sám fakt, že si Descartes v 17. století dopisoval se ženou, ba co víc, že bral její otázky vážně, by mohl kdekomu připadat hodný pozoru. Uvažme však, že ačkoliv se nejedná o hlavní proud v učebnicích dějin filozofie, tak právě v 17. století dochází k určité intelektuální emancipaci žen, které, jak podotýká Jacqueline Broadová, filozofii svých mužských kolegů sice „často přejímaly“, ale zároveň ji používaly jako jakési myšlenkové šasi, jehož pomocí „mohly upozornit na problémy žen“⁷, a uvažme také, že právě Descartův dualismus činí fyziologické rozdíly v otázkách rozumu irelevantními.

V jak velké vážnosti Descartes princeznu choval, dokládá, kromě dopisů, již zmíněná dedikace jeho *Principů filozofie*, podle níž Alžběta rozhodně patří mezi ty, kteří „mají nejen velmi pevné předsevzetí jednat správně, ale také nejbystřejší důvtip spojený s největší horlivostí pro získávání pravdivého poznání“, a dále nechává svůj obdiv promluvit těmito slovy: „Že je takováto horlivost v hojně míře přítomna ve Vaší Výsosti, je jasné z toho, že ani rozptýlení u dvora, ani obvyklé vzdělání, které tak často odsuzuje mladé dámy k nevědomosti, Vám nezabránilo ve studiu všech užitečných umění a věd. Mimořádná a nesrovnatelná bystrost vaší inteligence je zřejmá z pronikavého objevu, že jste beze zbytku pochopila všechna má dříve publikovaná díla. Mnozí jiní lidé, dokonce i ti nejbystřejší a nejvzdělanější, je považují za velmi těžko srozumitelná. Obecně se téměř u všech ostatních stává, že pokud jsou zdatní v metafyzice, nenávidí geometrii, kdežto pokud geometrii ovládají, nechápou, co jsem napsal o první filozofii. Váš intelekt je, pokud je mi známo, jedinečný v tom, že shledává vše stejně jasným, a proto pro něj používám výrazu ‚nesrovnatelný‘ zcela zaslouženě. A když uvážím, že tak rozmanité a úplné znalosti o všech věcech nenacházíme u nějakého starého mudrce, který strávil mnoho let rozjímáním, ale u mladé princezny, jejíž krása a mládí připomínají spíše spanilou Grácii, než některou z Múz nebo Minervu s očima sovy, pak nemohu jinak než propadnout obdivu.“⁸

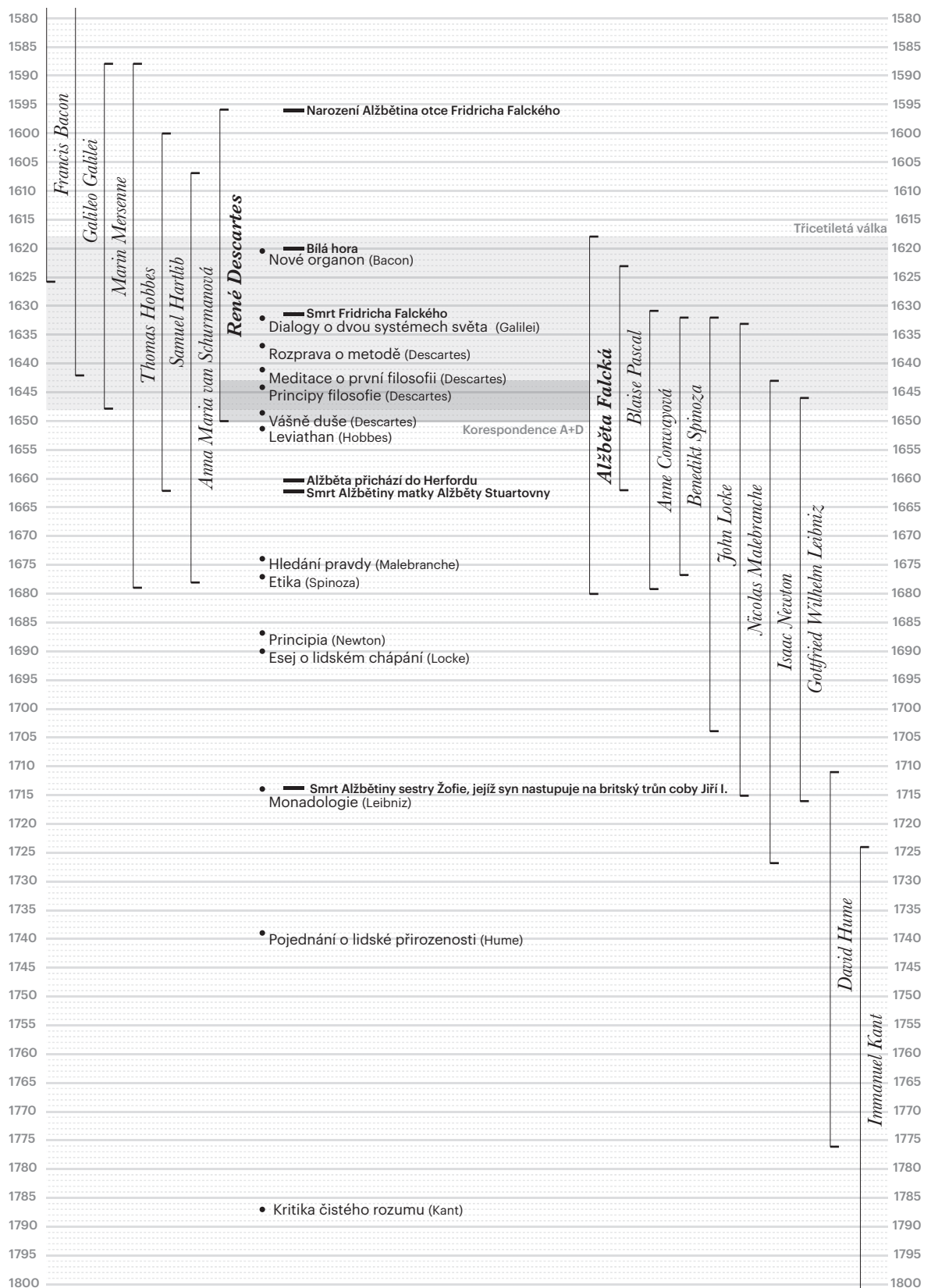
Kromě připomenutí bezesporu zajímavé ženy, a jak si ukážeme i diskutované osobnosti dějin filozofie, stojí v pozadí této práce ještě jedna myšlenka, a sice, že dnes, v době razantního nástupu ‚myslících‘ či ‚myšlení předstírajících‘ strojů, by mohlo být užitečné vracet se k úvahám o první filozofii – vracet se k tomu, co *cogito* vůbec je.

7 BROAD, Jacqueline. *Women philosophers of the seventeenth century*. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 2002, s. 3.

8 René Descartes, „*Nejjasnější princezně Alžbětě, nejstarší dceři Fridricha, krále českého, falckrabí a kurfiřta Svaté říše římské*“, in *Principy filozofie*, in CSM I, 128–9 in JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia: the philosopher princess*. Lanham: Lexington Books, 2018, s. 86.

ČÁST I. — ALŽBĚTA FALCKÁ, PRINCEZNA ČESKÁ

2 Časová osa

2 Biografie, historické souvislosti a myšlenkové zázemí

2.1 Dětství a původ

Abatyše z Herfordu, princezna Alžběta Falcká, též známá jako princezna Alžběta Česká a v rodinném kruhu pro své jazykové nadání přezdívaná „La Grecque“⁹ (Řekyně), se narodila 26. prosince 1618 na Heidelbergském hradu jako nejstarší dcera a třetí z třinácti dětí, do bohaté a vlivné rodiny, která měla vazby s mnoha významnými protestantskými rody v Evropě.

Její matkou byla Alžběta Falcká Stuartovna, dcera krále Jakuba, který vládl Skotsku jako Jakub VI. a Anglii coby Jakub I. a která byla sestrou krále Karla I. Stuarta a dcerou Anny Dánské, druhé dcery krále Frederika II. Dánského. Jejím otcem byl Fridrich V. Falcký z mocného rodu Wittelsbachů, jenž byl synem falckého kurfiřta Fridricha IV. a Luisy Juliany Oranžsko-Nasavské, dcery Viléma Mlčenlivého a Šarloty Bourbonské. Její působivý rodokmen byl ještě zkrášlen, když se v listopadu 1619 nechal její otec korunovat českým králem, což jí přineslo titul české princezny a celé rodině osudový zvrat.

Těsně před Alžbětíním narozením se na evropské obloze objevily komety viditelné pouhým okem.¹⁰ Vědci je pozorovali novými dalekohledy, pochybovali o aristotelském názoru, že se jedná o exhalace Země a přeli se o jejich polohu i původ.¹¹ A zatímco jedni pracovali na vývoji „nové kosmologie, která nahradila geocentrický nebo dokonce antropocentrický svět řecké a středověké astronomie heliocentrickým vesmírem“¹², mnozí jiní hleděli k tomuto nevšednímu úkazu s obavami a vysvětlovali si ho jako zlé znamení, a jak podotýká Renée Jefferyová: „V té době už byl nastartován běh událostí, které skutečně přinesly zkázu velké části Evropy a ovlivnily celý Alžbětín život. Tím byla třicetiletá válka, konflikt, v němž zahynulo v bitvách nebo v důsledku hladomoru, bídy a nemocí až osm milionů lidí“¹³.

Fridrich Falcký byl v těchto událostech důležitým aktérem. Ač se ho od toho snažila odradit řada členů Evangelické unie, včetně jeho matky a tchána, tak přijal od vzbouřených stavů českou korunu, čímž vstoupil do otevřené války proti císaři.¹⁴ Skončil tím také život v lu-

9 BROAD, Jacqueline. *Women philosophers of the seventeenth century*, s. 16.

10 V roce 1618 zazářily na evropském nebi postupně tři komety – první se objevila v srpnu a září, druhá byla viditelná v listopadu a prosinci a souběžně s ní se objevila i třetí a nejjasnější z komet, která se nejtěsněji přiblížila k zemi 18. prosince 1618, viz STOYAN, Ronald a Storm DUNLOP. *Atlas of great comets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 66–8.

11 Např. G. Galilei, J. Kepler, J. B. Cysat či O. Grassi, Ibid.

12 KOYRÉ, Alexandre. *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*. Petr HORÁK, přel.. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 9.

13 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 20.

14 CHALINE, Olivier. *Bílá hora*. František X. HALAS, přel.. Praha: Karolinum, 2013, s. 77–8.

xusu¹⁵ a šťastné období, jež začalo svatbou¹⁶ s Alžbětou Stuartovnou (1613) a končilo úprkem z Prahy, kdy se musel po porážce na Bílé hoře, 8. listopadu 1620, uchýlit do exilu k příbuzným v Holandsku a jeho krátký pobyt na českém trůnu mu vysloužil posměšnou přezdívku ‚zimní král‘. O rok později (1621) přišel i o Falc, když ho císař Ferdinand ‚za zradu a porušení míru‘ zbavil pozemků i titulů včetně titulu falckého kurfiřta, který postoupil Maxmiliánu Bavorskému.¹⁷

Malá Alžběta tou dobou nebyla v Praze, ale pobývala se svým bratrem Karlem Ludvíkem u babičky Luisy Juliany v Heidelbergu. I ta musela posléze s vnoučaty opustit Falc a přesunout se do Berlína ke své dceři, braniborské kurfiřtce, Alžbětě Šarlotě.¹⁸ Pod dohledem své prarodičky, která se ujala její přísné a zbožné výchovy, strávila Alžběta prvních 9 let svého života, čemuž se připisuje její vážné chování, ale i základy pozdějších intelektuálních úspěchů.¹⁹ Nakonec se v roce 1627/8 připojila k rodině pobývajícím na exilovém dvoru v Haagu.²⁰

Exkurz:

Vzhledem k tématu této práce není bez zajímavosti, že René Descartes se v době korunovace Alžbětina otce nacházel ‚u krbu‘ v Bavorsku²¹, kde se mu zdály ony slavné sny, po nichž si poznamenal, že ‚naplněn silným nadšením odhalil základy zázračné vědy‘²². Aleš Novák ve své knize *Zázračná věda*²³ přesvědčivě dokládá, že právě tato ideje ‚zázračné vědy‘, zrozené z věštebného snu a postavené na konceptu harmonického univerza, prostupuje Descartovou filosofií a že právě od této a skrze tuto ‚i-rationální‘ událost, a nikoliv retrospektivně od *Meditací*, je nutné číst celé jeho dílo, *Meditace* nevyjímaje.

Descartes toho času sloužil jako dobrovolník ve vojsku Maxmiliána Bavorského a v následujícím roce ho slovy Dušana Uhlíře: ‚Touha po poznání,

15 Fridrich začal v Heidelbergu budovat nové zahrady, nechal přistavit ‚anglické křídlo‘ paláce, taneční sál, divadlo a zvěřinec s opičárnou... Stěny zdobily Rubensovy obrazy, podlahy pokrývaly turecké koberce a nábytek čalouněný silnými samety a hedvábím, který byl vykládaný slonovinou a zlatem. in JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 29.

16 Jeffery uvádí, že ‚Přestože jejich sňatek byl především politickou dohodou, podle většiny svědectví se do sebe šestnáctiletí Fridrich a Alžběta bláznivě zamilovali.‘, Ibid., s. 27.

17 Ibid., s. 34.

18 Ibid., s. 41.

19 Ibid.

20 EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. Introduction. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 2. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_13

21 Paul S. MACDONALD uvádí, že to nebylo v Ulmu jak se obecně tvrdí, ale v Neuburgu nedaleko Ingolstadtu a dokládá to mj. věnováním v knize, kterou koncem roku Descartovi věnoval otec Molitor z tamního jezuitské útulku viz: MACDONALD, Paul S. Descartes: The Lost Episodes. *Journal of the History of Philosophy*. 2002, roč. 40, č. 4, s. 440. DOI: 10.1353/hph.2002.0071

22 Ibid., s. 441.

23 NOVÁK, Aleš. *Zázračná věda: filosofie René Descartesa 1618-1620*. Praha: Togga, 2012.

k němuž asi počítal i dobrodružný život vojenský, [...] zavedla do Buquoyovy armády²⁴, která porazila česká stavovská vojska na Bílé hoře. Spekulace o jeho účasti v této bitvě vychází z krátké zmínky v jeho prvním životopisu²⁵, který vyšel již v roce 1656 a jehož autorem byl Pierre Brodel. Když pak roku 1691 píše Adrien Baillet ve své práci *La Vie de M. Descartes*, že: „Pan Descartes sdílel s vítězi vše: a co nevíme, je to, zda nějak přispěl k tomu vítězství, nemůžeme pochybovat o tom, že se toho účastnil uchovávaje si stále své postavení vojáka dobrovolníka pod vévodou bavorským²⁶, potvrdí tuto věc a ta už se opakuje jako fakt v mnoha dalších biografích. Existuje ještě několik velmi nepřímých indicií²⁷, které by pro jeho účast mohly svědčit, ale vinou nedostatku pramenů nelze tuto věc rozsoudit.

2.2 Mládí a vzdělání na Prisenhofu, smrt otce a přesun do Haagu

Mezi 10. a 14. rokem života se Alžběta vzdělávala na tzv. Prisenhofu, což byla čerstvě (1612) zrekonstruovaná budova ze 14. století nacházející se v Leidenu, která sloužila k ubytování zvláště významných hostů, a v době svých svatebních příprav v ní přebývala i Alžbětina matka.²⁸ Fridrich dostal Prisenhof do držení v roce 1625 a ten fungoval jako jakýsi ‚dětský dvůr‘, který byl souběžný s exilovým dvorem Falckých v Haagu, kam by se již početné potomstvo s personálem nevešlo. Prisenhof byl veden podle přísných pravidel, což víme zejména z pamětí Alžbětiny nejmladší sestry Žofie Hannoverské (1630–1714), jejichž kopii pořídil její přítel G. W. Leibniz (1646–1716).²⁹ Každopádně se zde Falckým dětem dostalo, kromě Heidelberského katechismu³⁰, další vzdělání obvyklé pro vysokou šlechtu,

24 UHLÍŘ, Dušan. Černý den na Bílé hoře: 8. listopad 1620. Brno: Ave, 1998, s. 132.

25 Vitae Renati Cartesii, summi philosophi compendium, 1656.

26 A. Baillet in CHALINE, Olivier. *Bílá hora*, s. 144.

27 Např. dopis J. Hebenstreita adresovaný Keplerovi, datovaný 1. února, v němž se ho ptá, „zda obdržel dopis svěřený jistému ‚Cartelioví‘“, který není nějaký „tulák a zaslouží si jeho pomoc“ by mohl naznačovat, že Descartes měl v úmyslu navštívit v Praze J. Keplera viz MACDONALD, Paul S. *Descartes*, s. 442.

28 AKKERMAN, Nadine. Elisabeth of Bohemia's Aristocratic Upbringing and Education at the Prinsenhof, Rapenburg 4–10, Leiden, c. 1627/8–32. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 21. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_1

29 Ibid., s. 19.

30 Heidelberský katechismus nechal vypracovat falcký kurfiřt Fridrich III., který byl Alžbětiným prapra-dědem, a kterého z katolictví obrátila jeho žena Marie Braniborsko-Kulmbašská k luteránství. Po sporech o výklad Večeře páně mezi kalvinisty a luterány na heidelberské univerzitě se nakonec přiklonil ke kalvinistickému výkladu a v roce 1563 pověřil teology Kašpara Oleviana a Zachariáše Ursina, aby vypracovali Heidelberský katechismus, který měl sloužit jako shrnutí kalvínské nauky v němčině a příručka zajišťující ‚konfesijní jednotu‘. Na tomto katechismu stálo Alžbětino náboženské vzdělávání po celé její dětství. Prosazovat kalvinismus, který nebyl uznán Augšpurským mírem za legitimní nauku, bylo riskantní. Syn a dědic Fridricha III., Ludvík VI., byl ještě oddaným

zahrnující také výuku jazyků včetně klasických, na což kladla důraz jejich matka, jež sama plynule hovořila šesti jazyky.³¹

Aby měla rodina možnost odpočinout si od dvorské etikety a mohla se věnovat venkovním aktivitám, zadal Alžbětin otec v roce 1629 stavbu letního sídla v Rhenenu na břehu Rýna. Kromě toho, že zde mohly falcké princezny pobývat se svými bratry a bratranci v uvolněném venkovském prostředí, bylo čím dál důležitějším aspektem, že život na venkově byl levnější než v Haagu.³² V této době však došlo v rodině k další nešťastné události – Fridrich se vypravil s patnáctiletým synem Fridrichem Jindřichem do Amsterdamu, aby si prohlédli zlaté poklady z Mexika, které ukořistila Nizozemská západoindická společnost (GWC³³), a podle některých si též vyžádat podíl z kořisti náležející Alžbětě, jíž podíl v GWC odkázal Mořic Oranžský³⁴. Při plavbě přes jezero Haarlemmermeer³⁵ došlo k nehodě, při níž se jejich loď převrátila a Fridrich Jindřich utonul. Jeho otec se z následků nehody zotavoval ještě další rok a se zármutkem z úmrtí syna se prý potýkal až do své smrti. Tato ztráta byla pro rodinu katastrofální také z politického hlediska. Fridrich doufal, že by se vztahy s Habsburky mohly alespoň částečně narovnat, kdyby Fridricha Jindřicha oženil se španělskou princeznou, a Falc by se tak mohla navrátit alespoň jeho dědici.³⁶ Fridrich zemřel v roce 1632 a jeho smrt znamenala pro rodinu ještě větší závislost na štědrosti anglických i holandských příbuzných a částka, kterou od nich Alžběta Stuartovna dostávala, se s délkou jejich exilového pobytu postupně snižovala tak, že sotva stačila na pokrytí základních potřeb.³⁷

Po smrti otce odešla Alžběta z Prisenhofu do Haagu, aby dělala společnost své ovdovělé matce. Dvůr jejich matky v Haagu udržoval úzké kontakty s dvorem jejich prastrýce Frederika Hendrika Oranžského, jenž byl místodržícím Spojených provincií nizozemských³⁸. Alžběta v dalších letech pouhé tři hodiny vzdálený Leiden nadále navštěvovala³⁹

luteránem a teprve vnuk a Alžbětin děd, Fridrich IV., kalvinismus ve Falcí rádně prosadil. Nicméně se cítil marginalizován nejen jako protestant, ale též jako kalvinista v rámci protestantismu a založil protestantskou unii (1608) na ochranu protestantských statků v rámci Svaté říše římské. Jako reakce na tento pakt vznikla následující rok Katolická liga v jejímž čele byl Maxmilián I. Bavorský, představitel katolické větve rodu Wittelsbachů, díky čemuž proti sobě stály obě linie rozděleno rodu už i vojensky. Podrobněji in JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 24–6.

31 AKKERMAN, Nadine. *Elisabeth of Bohemia's Aristocratic Upbringing and Education at the Prinsenhof, Rapenburg 4–10, Leiden, c. 1627/8–32*, s. 26.

32 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 44–5.

33 Geocyteerde West-Indische Compagnie

34 Místodržící Spojených provincií nizozemských zemřel v Haagu 1625

35 Dnes odvodněná oblast mezi Amsterdamem a Leidenem

36 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 45.

37 Ibid., s. 47.

38 Po smrti Mořice Oranžského, od roku 1625 do roku 1647

39 AKKERMAN, Nadine. *Elisabeth of Bohemia's Aristocratic Upbringing and Education at the Prinsenhof, Rapenburg 4–10, Leiden, c. 1627/8–32*, s. 27–8.

a část svého vzdělání zřejmě získala také od profesorů tamní univerzity. Vynikala v jazycích, logice a matematice a společně se sestrou Žofií, pozdější hannoverskou kurfiřtkou, Leibnizovou patronkou a korespondentkou, se zaměřovaly na filozofii. Obě již v mládí patřily do dvorského kruhu, který zahrnoval několik předních intelektuálů, jakými byli Constantijn Huygens, Henri Regius, Francis Mercury van Helmont a Descartes⁴⁰. Francouzský lékař, filosof a překladatel Samuel Sorbière, který v Holandsku pobýval ve čtyřicátých letech 17. století, o Alžbětě napsal: „O této vzácné osobnosti se říkaly mnohé obdivuhodné věci: že ke znalostem jazyků přidala i znalosti věd; že se nezabývala školními trivialitami, ale chtěla věci jasně poznat; z toho důvodu, že měla čistou mysl a pevný úsudek; že s potěšením naslouchala Descartovi; že dlouho do noci četla; že dělala pitvy a pokusy...“⁴¹

Jako princezna byla Alžběta od narození předurčena k dynastickému sňatku. Ač byla prakticky bez věna, přesto došlo mezi lety 1633–36 k vážnému jednání o jejím sňatku s polským králem Vladislavem IV. Vasou.⁴² Vyjednávání se namísto zemřelého otce ujal její strýc, anglický král Karel I., k němuž v roce 1633 s návrhem sňatku vyslal polský král svého zástupce. Karel I. se sňatkem souhlasil s podmínkou, že Alžbětě bude dovoleno ponechat si kalvínské vyznání. Katolík Vladislav s tímto souhlasil a spor se vedl o to, jakého vyznání budou jejich potomci. Polský sněm ve Varšavě dal na podzim 1635 na srozuměnou, že Poláci sňatek svého krále s kacířkou nepřijmou a jediným řešením by bylo, aby Alžběta konvertovala ke katolictví, což rozhodně odmítla, a to i při Vladislavově druhé žádosti v roce 1637.⁴³ Po ztroskotání těchto jednání Alžběta údajně vyhlásila, že „se nikdy nevzdá panenské svobody pro žádného panovníka, ať už protestantského, nebo katolického, a že své budoucí dny zasvětila vzdělanosti a filozofii“⁴⁴. Sabrina Ebbersmeyerová považuje podobná tvrzení spíše za mýtus vytvořený v pozdější době a předpokládá, že důvody byly hlavně politické a náboženské a že „je nepravděpodobné, že by se Alžběta vzdala manželství proto, aby zasvětila svůj život filosofii a vědě, nicméně i tak se zdá být přiměřené pokládat její vědeckou angažovanost za mimořádnou ve srovnání se standardními očekáváními pro ženu jejího postavení.“⁴⁵

40 BROAD, Jacqueline. *Women philosophers of the seventeenth century*, s. 16.

41 Sorbière, S. (1660). *Lettres et discours de M. de Sorbière, sur diverses matières curieuses*. Paris: François Clousier in EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. *Introduction*, s. 1.

42 Ibid., s. 3.

43 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 49.

44 BENDER, Elizabeth. *Memoirs of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia, Daughter of King James the First*. London, 1825, s. 364.

45 EBBERSMEYER, Sabrina. Elisabeth of Bohemia and the Sciences: The Case of Astronomy. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 52–3. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_3

2.3 Otázka ženského vzdělávání, přítelkyně Anna Marie van Schurmanová a její intelektuální okruh

Nevdat se a vydat se na dráhu vzdělankyně bylo v 17. století poněkud neobvyklé. Ženy musely zdůvodňovat, proč by vůbec měly věnovat čas a prostředky do vzdělání, natož aby mohly navštěvovat univerzitu nebo na ní dokonce vyučovat. Mluvit zde veřejně, a to i v rámci akademické debaty, by bylo považováno za necudné.⁴⁶

Výjimkou byla Alžbětina mentorka a celoživotní přítelkyně Anna Maria van Schurmanová (1607–1678), která studovala teologii, filosofii a medicínu a ovládala snad až třináct jazyků včetně etiopštiny, o jejíž gramatice vydala knihu.⁴⁷ Jedním z jejích učitelů byl také kalvínský teolog a scholastik Gisbertus Voetius⁴⁸ (1589–1676), který vyzval Annu Marii, aby k jeho projevu prosloveném na ceremoniálu u příležitosti otevření nové univerzity v Utrechtu (1636), složila dvě doprovodné básně v latině. Schurmanová ve své druhé básni zdůraznila nespravedlnost, kterou univerzita spáchala, když odmítla přijmout ženy: „Možná se ale ptáte, co vás trápí? Inu, vždyť tyto posvátné sály nejsou přístupné ženám!“⁴⁹ Její role, i samotná účast na ceremoniálu jí přinesly celoevropský věhlas a univerzita jí, zřejmě jako první studentce v Evropě vůbec, povolila navštěvovat přednášky. Musela na nich ovšem sedět schovaná za přepážkou, aby nepodněcovala mužské spolužáky „k necudným myšlenkám a nestřídmým činům“.⁵⁰ Přes tento průkopnický počin zastávala Anna Maria názor, že se ženy mají vzdělávat v soukromí a výsledky tohoto vzdělávání se mají projevovat tamtéž, protože cílem učené ženy není veřejně se angažovat, nýbrž zdokonalovat se v poznání Boha a zajistit si spásu.⁵¹

Alžběta se sice také vzdělávala v soukromí, ale své vzdělání užívala veřejně a mělo jí posloužit při případném vládnutí, pokud by se vhodně provdala či získala zpět rodinné majetky. Kromě toho se veřejně angažovala, ať už při lobování na univerzitách ve prospěch kandidátů na profesuru nebo při sjednávání sňatků svým sourozencům.⁵²

Mirjam De Baarová ve své studii⁵³ z roku 2021 předkládá přesvědčivou tezi, že

46 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 50.

47 holandsčinu, němčinu, francouzštinu, angličtinu, italštinu, latinu, řečtinu, hebrejštinu, aramejštinu, syrštinu, samaritánštinu, perštinu a etiopštinu in *Ibid.*, s. 51.

48 Latinizovaná verze holandského jména Gijsbert Voet

49 Verš z básně adresované těm, kdož „mocně vládnou městu a jeho okolí“ in JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 52.

50 *Ibid.*

51 ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, kap. Volume Editor's Introduction., s. 4.

52 *Ibid.*, s. 4.

53 DE BAAR, Mirjam. Elisabeth of Bohemia's Lifelong Friendship with Anna Maria van Schurman (1607–1678). In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_2

Alžběta se s Annou Marií seznámila ve 14 letech (1632) prostřednictvím francouzského hugenotského teologa André Riveta, který byl Anniným mentorem, profesorem teologie na Leidenské univerzitě a posléze vychovatelem Viléma, prince Oranžského, na dvoře Frederika Hendrika v Haagu, jenž byl v úzkém kontaktu se dvorem Alžbětiny matky.⁵⁴ Doplněním kontextu a rozbořem obsahu korespondence mezi Annou Marií a Rivetem (a Annou Marií a Alžbětou) rovněž *posouvá dataci* prvního dopisu, kterým Anna Maria odpovídá na nedochovaný Alžbětin dopis z roku 1639 do roku 1633.⁵⁵ Dále předpokládá, že osobní setkávání mezi přítelkyněmi se odehrávala buď v Utrechtu, kde sídlila rodina van Schurmanů, nebo v Rhenenu, kde Schurmanovi měli rodinnou hrobku a Alžbětina rodina letní sídlo.⁵⁶

Carol Palová píše, že Alžběta projevovala takovou ochotu zvážit „obrovskou škálu duchovních a filozofických postojů, až se začaly šířit zvěsti o jejím možném koketování s herezí“⁵⁷, pročež se Rivet obrátil na Annu Marii, aby mladé učenkyni poskytla vedení. Když ji Alžběta pravděpodobně⁵⁸ požádala o radu stran toho, na co by se ve svém studiu měla zaměřit, van Schurmanová, žačka Riveta a Voetia, jí navrhla podrobný program četby a studia „ve prospěch scholastiky a proti baconovskému empirismu i karteziánskému racionalismu“⁵⁹. Doporučila jí konkrétní tituly a nabádá ji, aby se vyhnula astrologii a četla historii místo filosofie. Argumentuje tím, že: „Pokud se zaměříme na užitečnost, kterou [z Dějin] čerpáme a odlupujeme ji vrstvu po vrstvě, zjistíme, že je téměř nekonečná, zejména proto, že její příklady působí na naše smysly a naši představivost silněji než poučky filozofie. [...] Můžeme jako v jasném zrcadle vidět všechny věky, které uplynuly, a můžeme si se skutečnou jistotou domýšlet věky budoucí.“⁶⁰ Anna Maria tyto teze rozvedla v knize *Dissertatio* (1641)⁶¹, v níž své původně „liberálnější“ názory přiblížila Rivetovým, a ač se s ním v mnohém shoduje, tak se se svým učitelem přeci jen rozchází v názoru na to, jestli by měla povzbuzovat další ženy ke studiu. Rivet považoval van Schurmanovou za „obrovskou výjimku“ jak schopnostmi, tak zbožností, s níž ostatní ženy nemohou být poměřovány, a domníval se, že „ženy zkrátka nemohou vést studijní život, aniž by nebezpečně ohrozily svou křesťanskou

54 Ibid., s. 37.

55 Ibid., s. 38.

56 Ibid., s. 39.

57 PAL, Carol. *Republic of women: rethinking the Republic of Letters in the seventeenth century*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012, s. 71.

58 Alžbětin dopis na, který Anna Maria reaguje se nedochoval.

59 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 74.

60 Anna Maria van Schurmanová Princezně Alžbětě, 7. září, 1639 (nebo 1633), in *Opuscula*, 281–7; in *Ibid.*, s. 75.

61 Původně vydáno latinsky v Leidenu (1641), ve francouzštině vyšla (1646) pod názvem *Question celebre* a anglicky v překladu Clementa Barksdalea (1659) s titulem *The Learned Maid or, Whether a Maid may be a Scholar. A Logick Exercise*.

ženskou cudnost⁶². Jeho činy však byly s tímto postojem v rozporu a byl to právě on, kdo se pustil do seznamování všech ‚výjimek‘, které znal, a podporoval van Schurmanovou, aby byla mentorkou dalším ženám, které též seznamoval s jejími spisy.⁶³ Jednou z nich byla Rivetova neter Marie du Moulin, jež se stala chráněnkou van Schurmanové. Ta ji přesvědčila ke studiu hebrejštiny, v níž se nakonec stala uznávanou odbornicí.⁶⁴ Tak se začal formovat ženský intelektuální okruh, jehož byly Alžběta a Anna Maria důležitými představitelkami, a který využíval tři základní strategie: korespondenci, navazování kontaktů a mentoring.⁶⁵

2.4 Descartes v Holandsku

Dalším zajímavým kontaktem Anny Marie van Schurmanové byl Henricus Reneri, profesor na univerzitě v Utrechtu a přítel Reného Descarta. Právě Reneriho jméno předkládá van Schurmanová jako záruku, když píše Rivetovi, že navštívila Descarta.⁶⁶ Descartes se přistěhoval do Holandské republiky⁶⁷ na přelomu let 1628/29 a zůstal tam dalších 20 let.⁶⁸ Van Schurmanová jej navštěvovala, aby se „dozvěděla více o jeho ‚alternativní cestě‘ k pravému poznání“⁶⁹. Tato cesta byla ovšem kontroverzní a velmi odlišná od cesty její i jejích mentorů. Vůči takovým odlišnostem neoplýval přílišnou vstřícností zejména Voetius. Bylo známo, že „nenáviděl katolíky, filosofy a cizince – a Descartes byl tím vším“.⁷⁰ Na jaře 1639 Henricus Reneri zemřel a jeho přítel Anton Aemelius pronesl na univerzitě smuteční řeč, v níž vyzdvihl přednosti karteziánské přírodní filosofie před tradiční filosofií profesorů v Utrechtu. To mezi nimi vyvolalo jisté zděšení, které se ještě vystupňovalo, když se Henry le Roy (známý jako Regius), který byl tamním oblíbeným profesorem medicíny, za karteziánskou věc pevně postavil a v červnu 1640 navrhl k veřejné disputaci několik karteziánských tezí. Proti němu a zejména proti Descartovi, tedy ‚původci těchto zhoubných nauk‘, stanul právě Gisbert Voetius, který v nich vycítil hrozbu pro tradiční filosofii a teologii a rozhodl se Descarta i s jeho doktrínami zničit.⁷¹ Do sporu známého jako *La querelle d'Utrecht* se zapojilo několik dalších učenců. Spor zaměstnával Descarta po další léta, a ačkoli soud v této věci dopadl roku 1645 nakonec v jeho prospěch⁷², v různé míře se tato záležitost vracela až do konce jeho dní. Stephen Gaukroger

62 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 68.

63 Ibid.

64 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 58.

65 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 79.

66 Ibid., s. 80.

67 Republika sedmi spojených provincií Nizozemských (1581–1795)

68 GAUKROGER, Stephen. *Descartes: an intellectual biography*. Oxford: Clarendon Press [u.a.], 2002, s. 187.

69 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 80.

70 Ibid., s. 81.

71 GAUKROGER, Stephen. *Descartes*, s. 352–3.

72 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 78.

k tomu podotýká, že „přestože se Voetiovi podařilo ve 40. letech 17. století Descartovi život v Holandsku ztížit, z dlouhodobého hlediska bylo jeho tažení marné: právě jeho vlastní univerzita v Utrechtu se v 50. letech téhož století stala nejkartesiánštější ze všech holandských univerzit.“⁷³ Momentální vyhocení sporu bylo také důvodem, na nějž se Descartes odvolával v korespondenci s Alžbětou, když náhle ukončil debatu o problému interakce mysli a těla slovy, že její „zlá zpráva z Utrechtu [...] nutí zde skončit“, aby „se mohl poradit o tom, jak se co nejrychleji zbavit tohoto šikanování“⁷⁴, a přestože ve stejném dopisu doufá v delší rozpravu, v níž by se „pokusil objasnit všechny nesnáze dané otázky“⁷⁵, tak k tomu v rámci jejich dochované korespondence již později nedošlo.

Nizozemsko toho času přitahovalo učence z celé Evropy a to jak díky rozvíjející se vzdělanosti a náboženské toleranci, tak díky liberálním tiskařským zákonům, které jim zde umožňovaly publikovat díla, jež by se jinde v Evropě potýkala s cenzurou.⁷⁶ A ačkoliv se na univerzitách ještě přednášelo v latině, tak na šlechtických dvorech, v kavárnách a salonech byly každodenní filosofické debaty jazykově pestřejší a přikláněly se k francouzštině a dalším místním jazykům. Právě dvůr Alžbětiny matky byl jedním z takových ‚chráněných center‘, které bylo fyzicky přístupné oběma pohlavím a ve kterém se její dcera mohla potkávat s učiteli zvučných jmen a navazovat další kontakty. Můžeme předpokládat, že se zde též mnoho filosofických diskusí, mimo záznam v korespondenci, odehrálo pouze v rámci osobních setkání.⁷⁷

2.5 Propojené intelektuální kruhy kolem Alžběty

Na exilovém dvoře pobýval též skotský pastor John Dury, který cestoval po celé Evropě s cílem dosáhnout náboženského smíru. Snil o smíření luteránů s kalvinisty, ale též anglikánů s independenty a do svého stáda by byl rád zařadil i židy a nakonec též katolíky.⁷⁸ V roce 1634 zde diskutoval s Descartem o tom, jestli lze k pravdě dojít spíše matematickými metodami nebo správným výkladem písma, a shodli se pouze na tom, že se neshodnou, což zaznamenal další důležitý muž – Samuel Hartlib (asi 1600–1662).⁷⁹ Ten představoval důležitý fenomén své doby – byl uzlovým bodem korespondenční intelektuální sítě, jejímž prostřednictvím obíhaly aktuální myšlenky a nepublikované spisy. Do Hartlibova kruhu patřili kromě Johna Duryho a jeho ženy Dorothy (dříve Mooreové) také například J. A. Komenský,

73 GAUKROGER, Stephen. *Descartes*, s. 480.

74 Decartes Alžbětě, Egmond du Hoef, 28. června 1643 in DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 30.

75 Ibid.

76 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 50.

77 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 72.

78 Ibid., s. 125.

79 Ibid., s. 22.

Robert Boyle, John Wilkins, Theodor Haak, John Worthington a další. Hartlib se narodil v pruském⁸⁰ Elblagu a roku 1628 přesídlil do Anglie. Podporoval další protestantské uprchlíky z Čech a Falce a vypracoval utopický model tzv. Macarie – dokonalé křesťanské společnosti založené na jednotě poznání Francise Bacona.⁸¹ Na základech Hartlibova kruhu později (1660) vznikla britská Královská společnost⁸², která dosud existuje a je tedy nejstarší⁸³ nepřetržitě fungující akademií věd. Hartlibova síť „překračovala Lamanšský průliv i Atlantský oceán“⁸⁴ a zahrnovala stovky jmen. Dochovaná pozůstalost čítá na 25 tisíc rukopisných stran.⁸⁵

Členkou kruhu byla také sestra Roberta Boyla, další vzdělankyně, Katherine Jonesová, známá jako lady Ranelagh, která se angažovala v politice, náboženství, vzdělávání i vědě a byla sama o sobě určitým centrem sítě anglo-irských aktivistů.⁸⁶ S Hartlibovým kruhem a haagským dvorem byla spojena prostřednictvím jiné učenkyně – Dorothy Mooreové (asi 1612–1664), která pocházela z Dublinu a byla její vzdálenou příbuznou⁸⁷. Její rodina patřila ke šlechtě a dobrého vzdělání se dostalo též jejím sestrám, ale především bratrům, přičemž její bratr Edward King byl cambridgeským spolužákem Henryho Morea a Johna Milтона.⁸⁸ Koncem 30. let zemřel její manžel a Dorothy se přesunula se dvěma syny z Irska k přátelům do Londýna, kam jí v červenci 1641 píše její přítel John Dury, jednak že paní Schurmannová ji pozdravuje a přeje si její příjezd, a jednak že se Dury pro její syny pokouší sehnat ubytování u Voetia v Utrechtu, ale jeho dům je plný.⁸⁹ Přesto tam Dorothy hned v srpnu 1641 nečekaně dorazila. V roce 1642 se přestěhovala do Haagu a stala se guvernankou princezny Marie Henrietty Stuartovny, nejstarší dcery Alžbětina strýce Karla I., kterou provdali v necelých deseti letech za Viléma II. Oranžského, a která zde pobývala se svou matkou.⁹⁰ Nakonec se Dorothy za Johna Duryho, svého přítele a bratra v Kristu, provdala v roce 1645.⁹¹

Byla to pravděpodobně právě Dorothy, která doručila dopis princezny Alžběty adresovaný Henrymu Morovi, o němž se More zmiňuje ve své korespondenci s anglic-

80 Na území dnešního Polska

81 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 56.

82 Od roku 1663 – Royal Society for the Improvement of Natural Knowledge

83 RUBINSTEIN, Ellis. Science academies in the 21st Century: Can they address the world's challenges in novel ways? *Treballs de la Societat Catalana de Biologia*. 2012, č. 63, s. 391. DOI: 10.2436/20.1501.02.130

84 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 150.

85 A je kompletně zdigitalizovaná, viz The Hartlib Papers. In: [cit. 22.04.2023]. Dostupné z: <https://www.dhi.ac.uk/hartlib/>

86 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 144.

87 Lady Ranelagh se provdala za bratrance prvního manžela Moorové in JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 58.

88 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 120.

89 Ibid., s. 124.

90 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 58.

91 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 124.

kou vzdělankyní a filosofkou Anne Conwayovou (1631–1679).⁹² Není jisté, jestli se Alžběta s Conwayovou osobně znaly, ale okruh jejich známých se částečně překrýval. Je velmi pravděpodobné, že Henry More věděl o Alžbětině korespondenci s Descartem dříve, než to bylo veřejně známé, a to prostřednictvím Samuela Hartliba, jenž byl prostředníkem též jeho korespondence s Descartem.⁹³ More vyučoval lady Conwayovou filosofii na Descartových *Principech filosofie* a Sarah Huttonová k tomu podotýká, že je možné, že Mora „k závazku učit Anne Conwayovou filozofii prostřednictvím dopisů inspiroval Descartes. A je-li tomu tak, pak není přehnanou fantazií předpokládat, že Anne Conwayová vděčí za své filosofické vzdělání Alžbětě.“⁹⁴

Ke skupině vzdělaných žen, které se scházely na haagském dvoře – Anna Maria van Schurmanová, Marie du Moulin, Dorothy Mooreová a princezna Alžběta, lze přiřčenit ještě vzdělankyně, s nimiž si dopisovaly – výše zmíněnou lady Ranelagh, dále francouzskou ‚protofeministku‘ Marii le Jars de Gournay a Batshuu Makinovou, lingvistku a pedagogickou reformátorku.⁹⁵

Batshua Makinová (asi 1600 – asi 1681) měla ‚stuartovsko-falcké‘ vazby díky svému otci, učiteli jménem Henry Reynolds, který působil u dvora krále Jakuba I. a oddaný byl i jeho dceři, zimní královně, s níž si po mnoho let dopisoval.⁹⁶ Batshua byla jazykově velmi nadaná a výuka jazyků byla i jejím povoláním. Se svým otcem se zabývala též šiframi nebo univerzálními jazykovými systémy a připisuje se jí také vynález jednoho druhu těsnopisu.⁹⁷ Anonymně vydala esej⁹⁸ o tom, že ženy by se mohly a měly vzdělávat v celé šíři humanitní vzdělanosti, propagovala Komenského metody a její pedagogický program byl ženskou variantou toho, jež vypracoval Komenský.⁹⁹

Z hlediska našeho tématu stojí za pozornost, že se v roce 1632 její sestra Ithamar provdala za brilantního matematika Johna Pella (1611–1685). Ten nejprve působil na Hartlibově škole v Chichesteru, která ovšem existovala jen krátce, a později (1643) byl jmenován profesorem matematiky na amsterdamském Athenaeu. V roce 1646 pak začal vyučovat u Andrého Riveta na akademii v Bredě. Stal se styčným bodem mezi Hartlibovým kru-

92 HUTTON, Sarah. Princess Elisabeth and Anne Conway (1631–1679): The Interconnected Circles of Two Philosophical Women. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 76. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_4

93 Ibid.

94 Ibid.

95 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 59.

96 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 188–9.

97 Ibid., s. 184.

98 An Essay To Revive the Antient Education of Gentlewomen, in Religion, Manners, Arts & Tongues. With An Answer to the Objections against this Way of Education. (Londýn 1673)

99 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 178–9.

hem v Anglii a matematickými kruhy na kontinentě, zahrnující původní ‚malou akademii‘ z Welbecku, což byla skupina intelektuálů kolem Williama Cavendishe, vévody z Newcastlu a jeho bratra sira Charlese Cavendishe. Patřili k ní také Thomas Hobbes a Walter Warner.¹⁰⁰ Po porážce rojalistů (1644) u Marston Moor, kde poražené královské armádě velel Alžbětin bratr Ruprecht Falcký (1619–1682), se Cavendishův kruh přesunul do Paříže a rozšířil se o členy okruhu Marina Mersenna, mezi něž patřili Descartes a Pierre Gassendi. A prostřednictvím Pella se k tomuto kruhu připojil též anglický ekonom, lékař, vědec a filozof William Petty.¹⁰¹

Francouzský jezuitský kněz a mecenáš vědy Marin Mersenne (1588–1648) od roku 1623 ‚obhospodařoval‘ okruh korespondentů, mezi něž, kromě výše zmíněných, patřil také Galileo Galilei a Mersenne oceňoval jeho výklady matematiky i mechaniky, které se také snažil svému kruhu přiblížit. Členům kruhu zpřístupňoval nepublikované rukopisy, označoval nové objevy a obhajoval jejich autory.¹⁰² Tak mohli někteří členové, včetně Mersenna, sepsat námitky k Descartovým *Meditacím*, které poté vyšly, již včetně těchto námitek a Descartových odpovědí na ně, v srpnu 1641 v Paříži a poté znovu v květnu 1642 v Amsterdamu. Téhož roku je začala Alžběta podrobně studovat.¹⁰³

2.6 Rodinná neštěstí, smrt Descarta a návrat do Heidelbergu

Rok 1642 byl zároveň rokem, kdy v Anglii vypukla občanská válka (1642–1651) mezi rojalisty a parlamentaristy, kteří zvítězili. Válka na britských ostrovech měla vážný dopad také na ekonomickou situaci Alžbětiny rodiny, jež byla v haagském exilu značně závislá na podpoře příbuzných.¹⁰⁴ Další neblahou zprávou pro Alžbětu bylo, když se roku 1645 její mladší bratr Eduard přes odpor rodiny v Paříži oženil s Annou Gonzagovou – téměř o deset let starší francouzskou princeznou italského původu a problematické pověsti.¹⁰⁵ Eduard kvůli sňatku konvertoval ke katolictví, což jeho samotného vyloučilo z dědických nároků ve Falci a jeho potomky z nástupnictví na anglický trůn, k němuž by jinak došlo. Alžběta popisuje své trápení v dopisu Descartovi z listopadu 1645: ‚Jeho pošetilost narušila zdraví mého těla a klid mé duše víc než všechna neštěstí, která mi dosud přišla do cesty. Pokud byste se obtěžoval přečíst si noviny, dozvěděl byste se, že se dostal do rukou jisté skupiny lidí, kteří chovají více nenávisti k našemu domu než náklonnosti ke svému nábožen-

100 Ibid., s. 189–190.

101 Ibid., s. 190.

102 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 56.

103 Ibid., s. 69.

104 EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. *Introduction*, s. 3.

105 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 89.

ství, a že se nechal polapit jejich léčkami do takové míry, že změnil své náboženství a stal se římským katolíkem, aniž by udělal sebemenší grimasu, která by někoho velmi naivního přesvědčila, že tak činí kvůli svému svědomí. Takže musím sledovat někoho, koho jsem milovala s takovou něhou, s jakou jen dokáži, zanechaného na pospas opovržení světa a ztrátě jeho duše (podle mé víry).¹⁰⁶

Alžbětiny potíže tímto ovšem neskončily. Hned v následujícím roce (1646) byl její bratr Ruprecht, toho času vojevůdce na straně rojalistů, vyhoštěn z Anglie a další z jejích bratrů, Filip Fridrich (1627–1650), uprchl z Holandska poté, co na ulici zabil muže, když údajně bránil čest jejich sestry a matky.¹⁰⁷ Po tomto incidentu byla Alžběta, která stála na straně bratra, poslána matkou znovu do Berlína ke své tetě a braniborské kurfiřtce Alžbětě Šarlotě.¹⁰⁸ Pravděpodobně se tam cítila dobře, protože Descartovi odsud napsala: „Nepotýkám se tu s mnoha potížemi, jelikož jsem v domě, kde mě od dětství hýčkají a kde se o mě všichni ochotně starají.“¹⁰⁹ A také se zde, zřejmě více sžila s povinnostmi vyplývajícími z jejího postavení: „Od té doby, co se jí [Henriettě Mariiii] daří lépe, máme za povinnost doprovázet švédskou královnu matku. Být jí každý den v závěsu a po večerech ji doprovázet na slavnostech a plesech. Pro ty, kdo se mohou věnovat lepším věcem, jsou to nepříjemné kratochvíle, ale obtěžují je méně, jestliže to dělají pro ty lidi a s těmi lidmi, kterým nemají důvod nic zazlívát. Proto se tu cítím mnohem klidněji, než bych se kdy cítila v Haagu.“¹¹⁰ Henrietta Marie (1626–1651) byla její mladší sestrou a Alžběta zřejmě hrála důležitou roli při vyjednávání jejího sňatku s hrabětem z Mukačeva, Zikmundem Rákóczim (1622–1652).¹¹¹ Švédskou královnou matkou, byla matka královny Kristiny, Marie Eleanora, která pobývala v Braniborsku. Descartes v této době s královnou Kristinou navazuje korespondenci a měl ji v plánu blíže seznámit také s Alžbětou: „Obdržel jsem dopis ze Švédska [...], v němž mně předkládá [P. Chanut] otázku od královny [...] a způsob jakým tuto královnu popisuje [...], mně vede k tomu, abych si jí natolik vážil, že se mně zdá, že byste obě byly hodny vzájemné konverzace [...] a navázat s ní velmi úzké přátelství, by krom uspokojení ducha, které byste z toho měla, mohlo být žádoucí z rozmanitých důvodů.“¹¹²

106 Alžběta Descartovi, Haag, 30. listopadu 1645 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 127.

107 Tím mužem byl francouzský šlechtic Jacques d'Espinau, který pobýval na exilovém dvoře Falckých, kde snad dohlížel na provoz stájí a údajně se těšil příliš velké přízni Luisy Hollandiny i Alžběty Stuartovny.

108 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 121.

109 Alžběta Descartovi, Berlín, 10. října 1646 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 146.

110 Alžběta Descartovi, Berlín, 21. února 1647 in *ibid.*, s. 155.

111 Poznámka pod čarou č. 144 in *ibid.* Sňatek ovšem netrval dlouho a nepřinesl žádné potomky – Henrietta zemřela náhle, několik měsíců po svatbě a svým příchodu do Sedmihradska a její manžel zemřel krátce po ní.

112 Descartes Alžbětě, Haag, 6. června 1647 in DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 117.

O rok později (1648) je uzavřen Vestfálský mír, který ukončil třicetiletou válku a jehož výsledkem bylo, kromě jiného, že se Falc rozdělila na Horní, která zůstala Maxmiliánovi I. včetně kurfiřtského hlasu a Dolní (Rýnskou) Falc, která byla vrácena Alžbětině bratrovi Karlu Ludvíkovi a spolu s ní udělena nová (osmá) kurfiřtská hodnost. Karel Ludvík sice získal zpět část Falce, ale byl nucen přiznat ztrátu části území a původního kurfiřtského hlasu. Tím bavorská větev Wittelsbachů vyhrála dlouholetý spor. Hned v lednu následujícího roku (1649) postihlo rodinu další neštěstí, když občanská válka v Anglii přivedla před soud Alžbětina strýce Karla I., který byl odsouzen k trestu smrti a stát. Descartes se snaží Alžbětu povzbudit, když ji k tomu píše, že kdyby nevěděl jak silný je její duch, tak by se obával, že ji „velmi zarmoutí chmurný závěr anglických tragédií [...], že nebude ani tolik překvapena ani tolik rozrušena nad zprávou o smrti jednoho ze svých příbuzných, jako by byla, kdyby ji předtím nepostihl vůbec žádný zármutek. I když tato tolik násilná smrt se zdá být hroznější, než když ji očekáváme v posteli, přece jen, zvážíme-li to dobře, je slavnější, šťastnější a mírnější [...] je totiž velmi slavné zemřít za takové okolnosti, která vyvolá všeobecnou lítost, chválu a smutek všech, kdož mají jakýsi lidský cit.“¹¹³

Karel Ludvík se do Falce vrátil v následujícím roce a našel zpustošenou zemi, odhadem pětinu původního stavu obyvatelstva a téměř neobyvatelný Heidelberský hrad. Začal pracovat na obnově země a mimo jiné zavedl první politiku volného obchodu na území dnešního Německa. Alžběta Stuartovna se do Heidelbergu nevrátila už nikdy. Její dcera Alžběta se tam vrátila koncem roku 1651, aby začala bratrovi pomáhat při obnově tamějšího intelektuálního života.¹¹⁴

Než se tak stalo, musela se ovšem vyrovnat s dalšími událostmi. Descartes pokračoval v korespondenci s královnou Kristinou a ta ho pozvala do Stockholmu, kam dorazil v říjnu 1649. V dopisu, který je posledním známým dopisem Alžbětě, píše: „jedna z prvních věcí, které ode mne žádala [Kristina], bylo přání vědět, zda mám od Vás zprávy, a já jsem nezastíral, že jí řeknu nejprve, co si myslím o Vaší Výsosti. Jelikož jsem si všiml síly jejího ducha, neobával jsem se, že by to v ní mohlo vyvolat nějakou žárlivost...“¹¹⁵ Alžběta ve své odpovědi píše, že na královnu nežárlí a naopak ji považuje za někoho, kdo brání ženské pohlaví před „naččením z imbecility a slabosti, jež by mu pedanti rádi přisoudili“, a diví se, jak je možné, že se Kristina „může věnovat studiu tak, jak to činí a zároveň stejně dobře zvládat královské záležitosti, tedy dvě tak rozdílné činnosti, z nichž každá vyžaduje celého člověka.“¹¹⁶

113 Descartes Alžbětě, Egmond du Hoef, 22. února 1649 in *ibid.*, s. 134–5.

114 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 150.

115 Descartes Alžbětě, Stockholm, 9. října 1649 DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 140.

116 Alžběta Descartovi, 4. prosince 1649 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 182.

Descartes se ubytoval u svého přítele a korespondenta Pierra Chanuta (1601–1662), francouzského velvyslance ve Švédsku, kterého pravděpodobně poznal prostřednictvím jeho švagra Claudea Clerseliera (1614–1684), překladatele některých Descartových spisů. Ve Švédsku z počátku neměl moc povinností, protože Kristina ho požádala o pravidelné lekce až 14. ledna 1650, přičemž trvala na tom, aby pětihodinové lekce začínaly v 5 hodin ráno, třikrát do týdne. Tak tedy triapadesátiletý muž, nezvyklý na tento režim, musel pravidelně vyrážet kočárem v půl páté ráno v drsných podmínkách švédské zimy. Do té doby se však věnoval uspořádávání svých četných spisů a vypracování souboru pravidel debat pro uvažovanou akademii věd. Také společně s Chanutem provedli řadu fyzikálních experimentů s barometrem, které byly podobné těm, jež ve stejné době prováděl Blaise Pascal.¹¹⁷

Zima roku 1650 byla mimořádně krutá a Pierre Chanut onemocněl nemocí, která rychle přešla v zápal plic. Descartes ho pomáhal ošetřovat, ale právě 1. února, kdy předkládal Kristině stanovy pro onu nově navrhovanou akademii, sám onemocněl. Pravděpodobně se nakazil od Chanuta, který se tou dobou po dvou týdnech nemoci již zotavoval. Descartes nedůvěřoval královnině lékaři z Amsterdamu Johanu van Wullenovi, s nímž vůči sobě chovali antipatie již z dřívějších, a raději se léčil vlastní kúrou – vínem ochuceným tabákem, jež ho nutilo zvracet hlen. Ačkoliv se mu po týdnu ulevilo, devátý den nemoci nastal obrat a dalšího dne, 11. února, ve 4 hodiny ráno zemřel.¹¹⁸

Tím, kdo Alžbětě poslal zprávu o smrti přítele, byl právě Pierre Chanut: „...považuji za svou povinnost Vám podat zprávu o člověku, jehož jste si pro jeho mimořádné přednosti tolik vážila, a informovat Vás, paní, s neuvěřitelným zármutkem, že jsme ztratili M. Descarta. Oba, on i já, jsme byli téměř ve stejnou dobu napadeni podobnou chorobou, a sice trvalou horečkou se zápalem plic...“¹¹⁹

Kolem jeho smrti se vynořily různé fámy, nejčastěji stran toho, že byl otráven některým z dvořanů, kteří se obávali jeho vlivu na královnu, a podezřívali jeho i Chanuta, že ji chtějí obrátit ke katolictví.¹²⁰ Stephen Gaukroger k tomu podotýká, že ač to samozřejmě nelze úplně vyloučit, tak ve skutečnosti „není důvod pochybovat o tom, že Descartes zemřel ve Stockholmu na zápal plic, jak uvádějí všechny soudobé zprávy“.¹²¹

117 GAUKROGER, Stephen. *Descartes*, s. 414.

118 *Ibid.*, s. 416.

119 Chanut Alžbětě, 19. února 1650, in JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 151.

120 Tvrzení tohoto typu se stále objevují. Viz například: DAVIES, Lizzy. Descartes was „poisoned by Catholic priest“. *The Guardian* [online]. 2010 [cit. 15.10.2023]. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/world/2010/feb/14/rene-descartes-poisoned-catholic-priest>

121 GAUKROGER, Stephen. *Descartes*, s. 417.

Chanut v dubnu 1650 požádá Alžbětu o svolení ke zveřejnění jejích dopisů, které byly v Descartově pozůstalosti, což Alžběta odmítla. Korespondence tedy vyjde postupně ve třech svazcích, které redigoval Claude Clerselier a které Alžbětiny dopisy neobsahují.¹²² Mezi vzdělanci byl zájem o ‚dovysvětlení‘ Descartových spisů a přirozeně se tak o korespondenci zajímali – zklamání z absence dopisů Alžbětě vyjádřil J. Worthington (1618–1671) v dopisu S. Hartlibovi: „Předpokládám, že jste viděl nebo slyšel o druhém svazku Descartových dopisů. V mnoha z nich nebo ve většině z nich, se hovoří o záležitostech mezi ním a Mersennem. Všechny, které jsou v tomto druhém svazku, jsou ve francouzštině: žádné dopisy princezně Alžbětě.“¹²³

Ještě než skončil rok 1650, dorazila Alžbětě další tragická zpráva — 16. prosince 1650 zemřel po bitvě u Rethelu¹²⁴ její bratr Filip Fridrich. V září následujícího roku pak zemřela v Sedmihradsku, pouhé tři měsíce po svatbě, její sestra Henrietta Marie.

Roku 1651 se Alžběta konečně vrací do svého rodiště, do Heidelbergu. Její sestra Žofie na Alžbětin příjezd vzpomínala takto: „Připadalo nám, že se značně změnila, a sice jak její mysl, tak i osobnost. Při pohledu na ni mi princ Eduard pošeptal: „Kam se poděla její živost? Kam se poděly její veselé řeči?“¹²⁵ Ať už ovšem byla v jakémkoliv rozpoložení, mohla zde sledovat úsilí svého bratra Karla Ludvíka, který se pustil do rekonstrukce hradu a snažil se o dosídlení Falce i pozvednutí místního hospodářství. Kromě toho také obnovil v Heidelbergu univerzitu. Tu původně založil roku 1386 falcký kurfiřt Ruprecht I. (1356–1390), ale v průběhu třicetileté války byla uzavřena. Na znovuotevřenou univerzitu lákal profesory slibem úplné náboženské tolerance a svobodou vyučovat, co se jim zlíbí.¹²⁶ Alžběta neměla na univerzitě žádnou formální pozici, ale že se na její obnově podílela, je patrné z korespondence a několika dedikací spisů z té doby. Je též velmi pravděpodobné, že radila svému bratrovi při jmenování profesorů a později (1673) snad i při nabídce katedry filosofie Benediktu Spinozovi (1632–1677), jenž ji ovšem odmítl.¹²⁷

Alžbětin přínos spočíval též v tom, že pomáhala šířit v Německu Descartovy myšlenky, které zde touto dobou nebyly příliš známé. Ještě z Berlína píše¹²⁸ Descartovi, že se tam setkala „s jedním jediným mužem“, který četl některé jeho texty a jemuž půjčila výtisk *Principů*. To, že se u berlínského dvora snažila podnítit intelektuální debaty víme

122 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 152.

123 Worthington Hartlibovi, 7. října 1661 in PAL, Carol. *Republic of women*, s. 256.

124 Bitva u Rethelu (15. 12. 1650) byla součástí francouzské občanské války, tzv. Frondy (1648–1653) a Filip byl tou dobou ve službách lotrinského vévody Karla IV.

125 FORESTER, H. *Memoirs of Sophia: Electress of Hanover, 1630-1680* [online]. R. Bentley & son, 1888, s. 41–2. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=v1qgAAAAMAAJ>

126 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 155–7.

127 EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. *Introduction*, s. 6.

128 Alžběta Descartovi, Berlín, 21. února 1647 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 156.

z dopisu, jehož autor je bohužel neznámý: „...vedla rozmluvy a diskuse o nejroztodivnějších tématech z oblasti filozofie a teologie s nejuzdělanějšími dvořany. Tyto rozhovory jí vynesly velký obdiv všech, kteří se stali jejich svědky.“¹²⁹ V Heidelbergu v této činnosti pokračovala, o čemž se zmínil německý filosof a matematik Joachim Jungius (či Junge) (1587–1657), když roku 1655 psal v dopisu o tom, že Alžběta v Heidelbergu četla s malou skupinou studentů Descartovy *Principy filosofie* a adresát dopisu (jeden z jeho studentů) měl údajně „těžit z rozhovoru s Alžbětou a z její ‚jakoby výuky‘ karteziánské filosofie“.¹³⁰ Jungius také požádal svého korespondenta, aby mu poslal kopie dvou Descartových dopisů, o něž se princezna se studenty podělila. Z toho je patrné, že Alžběta sama šířila přepisy Descartových dopisů ještě dříve, než vyšly tiskem. Vzhledem k tomu, že se svými ‚studenty‘ probírala *Principy*, se mohlo jednat o první dva dopisy věnované ‚našemu‘ tématu interakce mezi tělem a duší. O které konkrétní dopisy se jednalo, však nevíme, protože většina Jungiových písemností shořela při požáru v roce 1691.¹³¹

Úzké vztahy mezi dvorem a univerzitou v Heidelbergu umožnily Alžbětě oživit staré intelektuální kontakty a navázat kontakty nové. Jedním z nově příchozích byl curyšský profesor Johann Hottinger (1620–1667), který měl vynikající pověst i erudici v orientálních jazycích, církevních dějinách a teologii. Karel Ludvík ho osobně pozval, aby se v Heidelbergu stal profesorem (1655–1661) starého zákona a hebrejštiny a konzultoval s ním své sbírky starožitností, včetně hebrejských a islámských mincí.¹³²

Hottinger dorazil do Heidelbergu začátkem srpna 1655 a stal se Alžbětiným důvěrníkem, s nímž mohla diskutovat nejen o církevních dějinách či orientálních jazycích, ale též o záležitostech osobnějšího rázu. Věnoval jí 5. díl své *Historica ecclesiastica* (1655) a pojmenoval po Alžbětě svou dceru, k jejímuž narození mu Alžběta blahopřála dopisem a podotkla: „Protože nese moje jméno, budu ji považovat za svoji kmotřenku.“¹³³

Na Hottingerovu žádost také nechala Alžběta opsat dva Descartovy dopisy týkající se problému tří kruhů (Apolloniovy úlohy) a ten je poskytl švýcarskému matematiku Johannu H. Rahnovi (1622–1676), který Hottingerovi napsal, že tyto dva dopisy zkoumali společně s Johnem Pellem, jenž byl tou dobou v Curychu, a že dospěli k závěru, že v nich

129 Původní německý text in GUHRAUER, Gottschalk Eduard. *Elisabeth, Pfalzgräfin bei Rhein, Äbtissin von Herford, Historisches Taschenbuch* (1850), díl I: 95-6. in PAL, Carol. *Republic of women*, s. 253.

130 EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. *Introduction*, s. 7.

131 BOS, Erik-Jan. Princess Elizabeth of Bohemia and Descartes' letters (1650–1665). *Historia Mathematica*. 2010, roč. 37, č. 3, s. 488. DOI: 10.1016/j.hm.2009.11.004 E.-J. Bos v článku také uvádí, že v soupisu Jungiových písemností bylo uvedeno celkem 11 Descartových dopisů, přičemž není známo, že by mu někdy psal přímo Descartes.

132 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 157.

133 Alžběta Hottingerovi, květen 1659 v poznámce č. 13 in BOS, Erik-Jan. *Princess Elizabeth of Bohemia and Descartes' letters (1650–1665)*, s. 489. Alžběta Hottingerová zemřela při nehodě, při níž utonul také její otec, roku 1667.

chybí nepostradatelný diagram.¹³⁴ O stejné dopisy ji požádal znovu (1664/5) Theodore Haak (1605–1690), který je snad žádal pro Henryho Morea (1614–1687), ale nejdříve je poskytl opět J. Pellovi, který doufal, že v novém opisu budou i patřičné nákresy. Pell se prostřednictvím Haaka také zajímá o Alžbětino řešení daného problému. Alžběta inspirovala Descarta k úpravě jeho vlastního řešení, a přestože na příkladu pracovala již před více než dvaceti lety, byla schopna Haakovi svůj postup obecně popsat a Pell byl schopen si nákres k druhému dopisu zkonstruovat sám.¹³⁵ Alžběta k tomu T. Haakovi napsala: „Problém tří kružnic je první, který jsem se pokusila vyřešit algebraickým výpočtem bez pomoci svého mistra. Pan Pollot o něm informoval pana Descarta, který [...] poslal metodu řešení za pomoci mnoha neznámých. Mezitím jsem problém dokončila až ke konstrukci, s využitím Euklidovy věty, jejíž pomocí dostaneme plochu trojúhelníku a s použitím jedné neznámé. [...] Odpověděl mi [Descartes], že mnou použitá metoda je mnohem lepší, než ta, kterou sám navrhl [...] Nemyslím si, že k pochopení tohoto řešení potřebujete mé řešení. Stačí, aby jeden trochu rozuměl geometrii a algebraickým počtům, aby na podobné řešení sám přišel, což mu přinese mnohem větší potěšení, než kdyby viděl to mé. [...] Děkuji Vám za [...] *Philosophical Transactions* a prosím, abyste k nim přidal účinky nového mikroskopu a pozorování pana Boyla o chladu, jakmile vyjdou tiskem...“¹³⁶

Alžbětin zájem o vědu nepolevoval – zajímal ji nejen nový mikroskop, ale i astronomie¹³⁷ a též po Descartově smrti pokračovala v debatách o jejich společných tématech, přičemž se nezdráhala předávat některé části jejich korespondence ostatním. Například v marburské knihovně¹³⁸ je uložen rukopis sedmi Descartových dopisů Alžbětě, který pochází od Johanna Caspara von Dörnberga (1616–1680), který v 60. letech 17. století zastupoval Šarlotu Hesensko-Kasselskou v jejím sporu o platnost rozvodu s Alžbětiným bratrem Karlem Ludvíkem.¹³⁹

Do této aféry byl zapojen také Alžbětin mladší bratr Ruprecht a Šarlotina dvorní dáma Marie Luisa von Degenfeld, s níž Karel Ludvík, poté co jednostranně prohlásil manželství se Šarlotou za rozvedené, uzavřel (1658) morganatický sňatek. Ruprecht, který se o dvor-

134 Ibid.

135 Ibid., s. 495–7.

136 Alžběta T. Haakovi, Berlín, 19. května 1665 in *ibid.*, s. 499–500. V citovaném článku je podrobnější vysvětlení problému a obsahuje i nákresy znázorňující jednotlivá matematická řešení.

137 S. Ebbersmeyerová ve svém článku (EBBERSMEYER, Sabrina. *Elisabeth of Bohemia and the Sciences.*) podává přehled o Alžbětině angažovanosti v různých vědeckých disciplínách, jako je matematika, medicína, přírodní filosofie a mikroskopie. Zabývá se podrobněji také Alžbětiným zapojením do astronomie a to zejména na základě její korespondence s Andreasem Colviem (1594–1671) a Constantijnem Huygensem (1596–1687), přičemž ukazuje, že se podílela na nejméně třech aktuálních debatách v astronomii: 1. objev Jupiterových měsíců, 2. vznikající mapy Měsíce a 3. vynález nového typu dalekohledu.

138 Hessisches Staatsarchiv, Marburg

139 BOS, Erik-Jan. *Princess Elizabeth of Bohemia and Descartes' letters (1650–1665)*, s. 494–4.

ní dámu také ucházel, musel Falc opustit a slíbit, že už se tam nikdy nevrátí. Alžběta neschvalovala jednání Karla Ludvíka, a ačkoliv neměla Šarlotu v oblíbě, nebyla schopna uznat Marii Luisu za jeho právoplatnou manželku a musela Heidelberg opustit též. Azyl našla v Kasselu u své sestřenice Hedviky Žofie Braniborské (1623–1683), manželky Šarlotina bratra Viléma VI. (1629–1663).¹⁴⁰

2.7 Praktikování politické filosofie v opatství Herford

Začátkem 60. let 17. st. začala Alžběta usilovat o nástupnictví po své sestřenici Alžbětě Luise Julianě Falcko-Zweibrückenské (1613–1667), která byla abatýší v Herfordském opatství.¹⁴¹ Jakmile se jí podařilo získat příslib tohoto postu, musela sehnat finance na zařízení nové domácnosti odpovídající jejímu postavení. Sice dál neschvalovala bratrovy prohřešky, jeho způsobilost vládnout podle ní narušovalo jeho podléhání vášním, ale jeho podporu potřebovala.¹⁴² Napsala mu¹⁴³ tedy, že probíhají přípravy na její jmenování koadjunktorkou v opatství Herford a že její stěhování má podporu jejich bratrance – velkého braniborského kurfiřta. V Kasselu, pak zůstává proto, aby Karla Ludvíka v Heidelbergu neobtěžovala svou přítomností. Do nátlaku na bratra, který její chování vůči sobě považoval za nelojální, zapojila další členy rodiny. Jejich teta Kateřina Žofie (1595–1665), která byla Alžbětinou velkou podporovatelkou, se nejméně pěti dopisy přimlouvala u jejich matky, Alžběty Stuartovny. Ta posléze napsala Karlu Ludvíkovi přímlovu za Alžbětu a stejně tak se dopisem přimluvila i jejich sestra Žofie. Alžběta byla jmenována koadjunktorkou kláštera v Herfordu roku 1661 a její finanční situace se nakonec stabilizovala.¹⁴⁴

Herfordské opatství bylo založeno v 9. století. Reformaci přestálo jako světský klášter pro dcery německé šlechty a bylo samostatným územím v rámci Svaté říše římské, které bylo podřízeno přímo císaři.¹⁴⁵ Alžběta tedy poprvé ve svém životě nebyla u někoho hostem a mohla konečně zúročit všechny své zkušenosti i studium rozličného zaměření za jediným účelem, a sice dobře vládnout.

140 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 159.

141 Původně chtěla do Herfordu poslat svou sestru Luisu Hollandinu, jejíž nápadník J. Graham, markýz z Montrose, byl popraven (1650) ve Skotsku. Luisa však nečekala, až ji bez věna a nápadníků někdo umístí, ale utekla (1657) z domu své matky a zanechala po sobě dopis, kde přiznala, že konvertovala ke katolictví. Luisa nejprve odcestovala do Paříže, kde se setkala se svým bratrem Eduardem, taktéž konvertitou, a posléze (1659) vstoupila jako novicka do cisterciáckého kláštera v Maubuissonu, jehož se nakonec stala (1664) představenou. In *ibid.*, s. 165–6.

142 PAL, Carol. A Persistent Princess: How Elisabeth of Bohemia Constructed Her Personal Politics. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 97. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_5

143 Alžběta Karlu Ludvíkovi, Kassel, 19. listopadu 1660 in *ibid.*

144 *Ibid.*, s. 98–9.

145 EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. *Introduction*, s. 7.

Jak jsme viděli již dříve, tak otázku, co by měla číst, probírala s Annou Marií van Schurmanovou a dostalo se jí rady o tom, že pro budoucí vládkyni jsou užitečné konkrétní příklady z historie. Jedno ze základních témat politické filosofie, a sice jak vládnout dobře ve střetu s realitou běžného dne, zkoumala poté v korespondenci s Descartem. V dopisu z 25. dubna 1646 přesměřovala téma korespondence od ‚soukromého života‘ k ‚životu občanskému‘, přičemž poznamenala: „...občanský život často ponechává člověka v závislosti na osobách tak málo rozumných, že jsem až dosud vždy považovala za lepší využívat spíše zkušeností než rozumu ve věcech, které se ho týkají.“¹⁴⁶ Téma pak řeší v dopisech mezi květnem a říjnem téhož roku, když se jejich debata zaměří zejména na Machiavelliho *Vladaře*¹⁴⁷.

Alžběta četla *Vladaře* nepředpojatě a v mnohém se s Machiavelliho realismem ztotožňovala.¹⁴⁸ Narozdíl od Descarta, který zdůrazňoval nutnost rozlišit původ moci, když namítal, že Machiavelli „nerozlišoval dostatečně mezi vladaři, kteří získali stát spravedlivými cestami, a těmi, kteří se státu zmocnili nezákonnými prostředky“,¹⁴⁹ se Alžběta zaměřuje na praktické vládnutí a účel, k němuž politické jednání směřuje. Ve svém dopisu se nejprve omlouvá, že píše o knize, kterou u sebe nemá a šest let ji nečetla, ale pamatuje si, že některým tezím *Vladaře* může přitakat, a sice „ne proto, že by byly samy o sobě dobré, ale proto, že přinášejí méně zla než ty, které používá řada ctižádostivých, nerozvážných lidí, které zná[m] a kteří mají tendenci věci jen rozdmýchávat a zbytek nechávají na štěstěně. Ty od tohoto autora směřují všechny ke stabilitě.“¹⁵⁰

Alžběta se ke skutečnému vládnutí dostala v posledním desetiletí svého života. Po smrti sestřenice Alžběty Luisy v roce 1667 byla jmenována abatyší-kněžnou z Herfordu. K jejímu postavení patřilo hlasovací právo na říšském sněmu a odpovědnost za zemědělsko-obchodní komunitu, která prosperovala na pozemcích obklopujících opatství.¹⁵¹

Jako Stuartovské princezně jí z Anglie náležela penze, o níž opakovaně žádala, ale nedostávala ji. V květnu 1664 proto hlavní ministr krále Karla II. (1630–1685)¹⁵², lord Clarendon (1609–1674), v dopisu požádal státního tajemníka Henryho Coventryho (1619–1686), aby si s Alžbětou, o níž věděl, že se má stát herfordskou abatyší, dopisoval a využil

146 Alžběta Descartovi, Haag, 25. dubna 1646 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 134.

147 Zdá se, že téma navrhla Descartovi Alžběta v osobní rozhovoru viz ibid., pozn. 112.

148 Podrobněji o jejich politicko-filosofickém smýšlení viz PAGANINI, Gianni. Elisabeth and Descartes Read Machiavelli in the Time of Hobbes. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_6

149 Descartes Alžbětě, Egmond du Hoef, září 1646 in DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 97.

150 Alžběta Descartovi, Berlín, 10. října 1646 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 145.

151 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 169.

152 Karel II. Stuart byl synem popraveného Karla I. a Alžbětiným bratrancem, který se vrátil (1661) na anglický trůn z exilu po tzv. Restauraci Stuartovců (obnovení monarchie).

své obvyklé obratnosti k získání její nevyplacené renty, za což by mohla působit jako zpravodajka a informovat ho o válečném dění na svém území.¹⁵³

Alžběta peníze pro opatství potřebovala a s Coventrym ochotně spolupracovala – dochovaná korespondence mezi nimi čítá na 28 dopisů (13 od Alžběty, 15 od Coventryho), v nichž Alžběta vystupuje jako „bystrá, tvrdá a politicky prozíravá kněžna-biskupka ve svém opatství-království“¹⁵⁴.

V roce 1672 vypukla další válka – francouzsko-nizozemská (1672–1678), která probíhala také v okolí opatství. Alžběta Coventrymu podává podrobné zprávy o výzbroji, přesunech vojsk i bitvách na moři. Také pravidelně nabádá své spojence k tvrdému postupu vůči nepříteli.¹⁵⁵

Na straně Francie stály Anglie a Švédsko, Nizozemská republika se v tomto konfliktu opírala o Svatou říši římskou a Španělsko. Pozemky opatství pustošily obě strany a Alžběta Coventrymu popsala svoji frustraci z jednání: „Ráda bych pro svá území získala neutralitu. Nikdo mi ji dosud neodmítl, ale posílají mě od jednoho k druhému a nikdo mi ji nechce jako první udělit... Nevím, zda to bude dostačující, ale jsem rozhodnuta nikdy neopustit toto místo, dokud budu mít něco k jídlu a nespoléhat na Boží prozřetelnost.“¹⁵⁶

2.8 Azyl pro dávnou přítelkyni, labadisty i kvakery a závěr života

Kromě podávání válečných zpráv do Anglie a snahy ochránit své území i jeho obyvatele přijímala Alžběta v Herfordu uprchlíky před konfesijní rigiditou tak trochu po vzoru své matky, která v Haagu přijímala uprchlíky vysídlené třicetiletou válkou. A ačkoliv měli její současníci obavy o Alžbětinu duši, která by mohla podlehnout některé z herezí, tak své kalvínské přesvědčení nikdy nezměnila. Stejně jako na své víře trvala i na uplatňování své autority ve svěřeném opatství.¹⁵⁷ Proto když ji v roce 1670 její přítelkyně Anna Marie van Schurmanová, která prodala svůj dům a přidala se k náboženské skupině Jeana de Labadie (1610–1674), požádala v Herfordu o azyl, tak jej bez ohledu na mínění okolí nabídla jí i celé její komunitě labadistů.¹⁵⁸

Ještě před jejich příchodem napsala svému bratranci, Velkému kurfiřtovi, Fridrichu Vilémovi (1620–1688) o svolení, přičemž v dopisu zdůrazňovala dobrou pověst van Schurmanové a skutečnost, že to ona společenství vede, kdežto de Labadie,

153 PAL, Carol. *A Persistent Princess*, s. 100.

154 Ibid.

155 Ibid.

156 Alžběta Coventrymu, 2. května 1673, Coventry Papers in *ibid.*, s. 101.

157 Ibid., s. 102.

158 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 172–4.

kvůli němuž jsou vystaveni pomluvám, slouží pouze jako jejich kazatel.¹⁵⁹ Dalším, kdo se ke skupině připojil, byl již dříve zmíněný John Dury.¹⁶⁰

Při obhajobě přítomnosti labadistů v Herfordu Alžběta psala, že jejich učení není novým náboženstvím, ale spíše reformovaným protestanstvím v jeho nejčistší podobě: „... ti lidé, kteří přišli z Holandska, [...] chtějí pouze uvést do praxe to, co je odjakživa učením reformovaného náboženství [...], a kdyby mnozí měli stejnou touhu, všechny spory v náboženství by se staly zbytečnými.“¹⁶¹ Dále též zdůrazňovala své právo vládnout a vyzdvihovala i skutečnost, že labadisté si pobyt budou financovat ze svého, což ocenila i její sestra Žofie, která o tom podala zprávu Karlu Ludvíkovi: „Má však jednu dobrou vlastnost [Labadie], a sice dost peněz na to, aby postavil opatství pro mou sestru.“¹⁶² A následně, když Herford v roce 1671 navštívila, popsala kontroverzního kazatele takto: „Je docela vtipný, má živé oči, dobrý nos a jeho ústa jsou i přes zuby, které je zcela opustily, docela pěkná... Co se týče jeho jazyka, dalo by se říci, že je to perpetuum mobile: káže dobře a s velkou lehkostí. [...] Má sestra a já jsme s nimi jedly a de Labadie seděl mezi námi. Nikdy jste neviděli něco tak zábavného jako tohoto malého ptáčka mezi všemi jeho svatými.“¹⁶³ Van Schurmanová poslala Žofii předem dvě knihy de Labadieho s úmyslem ji ‚přetáhnout‘ na svou stranu. Jejich víru ovšem nedokázala Žofie brát se stejnou vážností jako Alžběta a popisovala bratrovi jejich zbožnost s nadhledem sobě vlastním: „...člověk nesmí mít potěšení z ničeho jiného než ze slávy Boží ... Když si člověk nasadí nebo sundá rukavici, tak pokud to nedělá pro slávu Boží, je to hřích ... Všichni jsou docela šťastní, protože věří, že jsou jediní vyvolení. Inu, nakonec jsou to dobří lidé, kteří nás všechny ztratili.“¹⁶⁴

Labadisté se oblékali prostě, bez světských ozdob a dělili se o svůj majetek. Navzdory jejich zbožnosti se obyvatelům Herfordu nelíbila jejich náboženská praxe – šířily se zvěsti, že se při extatickém svatém přijímání spolu líbají a tančí. Měli také odlišný přístup ke křtu dětí a sňatkům. I když pro ně Alžběta získala podporu Velkého kurfiřta, docházelo k incidentům s místními a labadisté sami odešli do Altony¹⁶⁵, kde zůstali do smrti Jeana de Labadie (1674), než se zase přesunuli dále.¹⁶⁶

Alžběta měla pro asketický život labadistů pochopení, ne však takové, aby se k nim přidala. Na svou víru se jí ovšem nepokoušeli obrátit pouze oni. Ještě za jejich přítomnosti

159 PAL, Carol. *A Persistent Princess*, s. 102.

160 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 260.

161 Alžběta píše neidentifikovanému „My Lord“, 21. května 1671. BL Additional MS 21,522, ff. 79r-80v. In PAL, Carol. *A Persistent Princess*, s. 103.

162 Žofie Karlu Ludvíkovi, 5. listopadu 1670 in *ibid.*, s. 104.

163 Žofie Karlu Ludvíkovi, 19. března 1671 in PAL, Carol. *Republic of women*, s. 261.

164 *Ibid.*, s. 262.

165 Dnes součást Hamburku

166 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 175.

navštívil Herford roku 1671 představitel jiné náboženské skupiny, anglický kvaker a pozdější zakladatel státu Pensylvánie, William Penn (1644–1718), který doufal, že si budou s de Labadiem rozumět, ale byl z něho, stejně jako mnozí před ním, zklamaný. Ačkoliv byli labadisté pejorativně nazýváni kvakery, podle Penna bylo z chování de Labadieho zřejmé, že se jedná o „falešného kvakera“.¹⁶⁷

Později (1676 a 1677) přijel Penn znovu a s ním také Benjamin Furly (1636–1714), kterému Alžběta darovala pozlacený stříbrný mikroskop, jenž pro ni údajně¹⁶⁸ nechal vyrobít Descartes.¹⁶⁹ Dalším návštěvníkem byl skotský teolog Robert Barclay (1648–1690), s nímž měla společného známého van Helmonta, ale byl též ve styku s jejím bratrem Ruprechtem, matkou a jejím přítelem lordem Cravenem.¹⁷⁰ S Barclayem i Pennem si pak Alžběta dále dopisovala.

A byl to právě okruh kvakerů, který měla společný s již dříve zmíněnou filosofkou Anne Conwayovou. Ta ke kvakerství konvertovala a o její příklad se Barclay opíral, když se pokoušel obrátit na kvakerství také Alžbětu, jež mu na tyto snahy odpověděla jednoznačně: „Proto se modlím k Pánu jak za světlo, tak za sílu, abych mohla skutečně poslouchat to světlo, které mi poskytuje. Nemohu podléhat učení nebo praxi jiných, i když uznávám, že mají více světla než já. Hraběnka z Conowaye dělá dobře, že jde cestou, kterou považuje za nejlepší, ale já bych nečinila dobře, pokud bych ji následovala a neměla stejné přesvědčení. Ani mně nikdy nepřišlo na mysl, že bych to měla udělat. Miluji každého, kdo miluje Boha, a jsem připravena přijmout vše, co je bez pochyby dobré. Jsem daleka toho, abych je nebo ostatní odsuzovala, jak mi to zakázal náš Spasitel v 7. kapitole Matoušova evangelia¹⁷¹, ale též nemám sklon věřit komukoli, že je neomylný, byť by to bylo skutečně obrozené Boží dítě. Pouze Pánu Ježíši Kristu se dostalo Ducha bez míry. Ostatní mají své míry a meze.“¹⁷²

V roce 1678 Alžběta navštívila hannoverský dvůr, kde se setkala s Leibnizem a seznámila ho s dílem *Conversations chrétiennes* Nicolase Malebranche (1638–1715), s nímž si krátce dopisovala a tento spis na ni velmi zapůsobil.¹⁷³ A byli to příznačně ‚lidé pera‘, Gottfried W. Leibniz a Mercury van Helmont, kteří Alžbětu navštívili na smrtelném loži.¹⁷⁴

167 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 263.

168 Carol Palová podotýká, že vzhledem k finanční situaci Descarta, není tento dar moc pravděpodobný a celá tato věc by se měla více prozkoumat viz *ibid.*, pozn. 155.

169 *Ibid.*, s. 259–260.

170 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 179.

171 Nesudte, abyste nebyli souzeni. (Mt 7,1)

172 Alžběta Robertu Barclayovi, 1/11. března 1677 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 204.

173 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 264.

174 ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 16.

Žofie ve svých vzpomínkách píše, že na konci už bylo „skutečné já“ její sestry pryč, protože odešlo pod náporom nemoci, ale na jejím počátku, „ačkoliv velmi trpěla, tak byla zcela vyrovnaná a říkala, že musí děkovat Bohu za šedesát let zdraví, že člověk musí jednou zemřít a smrti dosíci nemocí; a s největším klidem si objednala rakev a sepsala závěť.“¹⁷⁵ Doplňme ještě, že před tím, než 8. února 1680 zemřela, jmenovala princeznu Alžbětu Albertu Anhaltsko-Desavskou svojí nástupkyní v čele Herfordského opatství a byla pohřbena v herfordském klášterním kostele podle svého přání „tiše v noci, bez obřadu a pohřebních řečí“.¹⁷⁶

175 FORESTER, H. *Memoirs of Sophia: Electress of Hanover, 1630-1680*, s. 251.

176 JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia*, s. 1.

II. KORESPONDENCE S DESCARTEM

1 Přehled korespondence

#	Datum, adresát, místo	Témata
1.	6. května 1643 A → D, Haag	Po určitém váhání, zda mu má psát, Alžběta žádá Descarta o přesnější definici duše, než jakou uvádí ve své <i>Metafyzice</i> .
2.	21. května 1643 D → A, Egmond du Hoef	Descartes vysvětluje, že jeho hlavním cílem v <i>Meditacích</i> bylo dokázat rozdíl mezi duší a tělem. Popisuje pojem spojení duše s tělem a silu duše uvádět tělo v pohyb. Analogie s tíhou.
3.	10. června 1643 A → D, Haag	Alžběta žádá další vysvětlení – nechápe, jak by Descartova analogie měla přiblížit interakci mysli a těla. Raději by přiznala duši hmotu, než něčemu nehmotnému schopnost pohnout tělem.
4.	28. června 1643 D → A, Egmond du Hoef	Descartes opakuje argumenty o třech pojmech a popisuje tři druhy poznání. Apeluje na Alžbětinu každodenní zkušenost s prožíváním jednoty těla a duše. Zmiňuje spor s Voetiem.
5.	1. července 1643 A → D, Haag	Alžběta uznává, že smysly zakouší interakci duše a těla, ale ty jí nic neříkají o tom, jakým způsobem to dělá.
6.	17. listopadu 1643 D → A, Egmond du Hoef	Descartes se zabývá otázkou tří kruhů, o které ví, že se jí zabývala též Alžběta.
7.	21. listopadu 1643 A → D, Haag	Alžběta děkuje Descartovi za pomoc při řešení geometrického problému.
8.	29. listopadu 1643 D → A, Egmond du Hoef	Descartes chválí Alžbětino řešení geometrického problému.
9.	8. července 1644 D → A, Paříž	Descartes chválí Alžbětu za to, že svou nemoc řeší úpravou stravy a cvičením, ale připomíná jí, že nejlepší léky jsou z duše. Poukazuje na to, že dle něj má duše schopnost vytvářet, a tedy měnit stav těla. Vyjadřuje přání znovu se setkat s Alžbětou v Haagu.
10.	1. srpna 1644 A → D, Haag	Alžběta děkuje Descartovi za výtisk Principů filosofie, který jí Descartes nejen poslal, ale také věnoval. Chválí nové dílo, zejména jeho rozlišení pravých a zdánlivých ctností. Vyjadřuje výhrady k Descartovu vysvětlení tíhy v souvislosti se rtutí a k jeho diskusi o magnetismu.
11.	srpen 1644 D → A, Le Crevis	Descartes uznává Alžbětino výhrady k <i>Principům</i> a dodává vysvětlení. Slibuje, že za dva nebo tři měsíce navštíví Alžbětu v Haagu.
12.	18. května 1645 D → A, Egmond du Hoef	Předmětem Descartova dopisu je Alžbětina nemoc, o níž se dozvěděl od Pollota. Alžbětinu nemoc přičítá smutku a melancholii. Dále rozebírá své názory na zdraví a popisuje rozlišení mezi dušemi velkými, nízkými a vulgárními.
13.	24. května 1645 A → D, Haag	Alžběta je Descartesovi vděčná, že jí vyšel vstříc; přiznává, že za její tělesný stav může především její mysl. Citlivost svého těla přičítá vášni duše a jeho neschopnost uvést se do pořádku přičítá slabosti pohlaví. Zmiňuje K. Digbyho a jeho nevěrohodnou kritiku Descartových argumentů.
14.	Květen či červen 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes Alžbětě radí ohledně zdraví, rozebírá roli představivosti, smyslu a rozumu. Zmiňuje, že Digbyho knihu, napsanou v angličtině, si nepřečte, dokud nebude přeložena do latiny.
15.	22. června 1645 A → D, Haag	Alžběta je Descartovi vděčná za jeho přátelství a rady. Přiznává, že potřebuje zaměstnat svou mysl správnými podněty. Zdá se, že souhlasí s Descartovou teorií, že mysl může ovládat vášně, respektive tělo. Zmiňuje, že nemůže jet za Descartem do Egmondu.
16.	červen 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes Alžbětu utěšuje, že nejlepší jsou myslitelé, u nichž jsou vášně nejbouřlivější a působí silněji na jejich tělo – naráží na nutnost přesunout pozornost, aby člověk intenzivní epizody vášně, když ne překonal, tak z nich alespoň získal užitek. Zmiňuje se o pravděpodobném zlepšujícím účinku studia na Alžbětin stav. V závěru opakuje, že si přeje navštívit Haag.

#	Datum, adresát, místo	Témata
17.	21. července 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes naráží na svou návštěvu u Alžběty v Haagu. Navrhuje výměnu korespondence na téma Senecových spisů, konkrétně <i>De Vita Beata</i> .
18.	4. srpna 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes přehodnocuje své původní nadšení z četby Senecy. Pokračuje ve vyložení problémů, které sledává v Senekově „způsobu“, jakým se vypořádává s jinak „důstojným“ tématem (šťastný život).
19.	16. srpna 1645 A → D, Haag	Alžběta souhlasí s Descartem, že Seneca nedokáže ukázat „nejkratší cestu k pravému štěstí Nicméně zpochybňuje Descartovo tvrzení, že ke štěstí lze dospět zcela z vnitřního předsevzetí, tedy bez vnější pomoci či spolupráce. Zmiňuje, že se musela starat o nemocného bratra.
20.	18. srpna 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes pokračuje ve zkoumání Senecova díla a po dlouhém výkladu dochází k závěru, že štěstí, i když jde o tělo, závisí zcela na mysli.
21.	srpen 1645 A → D, Haag	Alžběta chválí Descartův výklad Seneky. Vyjadřuje se k nesouladu mezi stylem a záměrem „Antiků“ a žádá Descarta, aby pokračoval „v posilování jejího chápání“.
22.	1. září 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes začíná poznámkami o opožděném doručení svých dopisů. Pokračuje v diskusi o štěstí a znovu zdůrazňuje význam racionality pro jeho dosažení. Zmiňuje se o smutných myšlenkách a tělesné indispozici jako o překážkách správného používání rozumu, a tedy i svobody a štěstí. Uzavírá umírněně, že bychom ovšem vášněmi neměli zcela pohrdat, ani bychom se od nich neměli zcela osvobodit. Stačí, když je podřídíme rozumu, a když je takto zkrotíme, jsou někdy tím užitečnější, čím více tíhnou k přemíře.
23.	13. září 1645 A → D, Haag	Alžběta žádá Descarta, aby definoval vášně duše, a tímto gestem ho podněcuje k napsání knihy <i>Vášně duše</i> . Na závěr zmiňuje, že se přestěhuje do domu Frederika Henrika, prince Oranžského a nizozemského zemského správce.
24.	15. září 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes se věnuje diskusi o prostředcích k posílení rozumu, aby bylo možné rozpoznat nejlepší směr ve všech životních činnostech, kterou vyvolala četba Senecy. Podle Descarta závisí dobrý úsudek na poznání pravdy a zvyku pamatovat si toto poznání a řídit se jím pokaždé, když to příležitost vyžaduje. V závěru poukazuje na to, jak zásadní návyk je ctnost.
25.	30. září 1645 A → D, Riswyck	Alžběta opakuje své přání definovat vášně. Naráží na kulturní rozdíl mezi Haagem a Riswyckem: ten se zdá být mnohem více nakloněn volnému času a společenskému životu, což Alžbětě vadí, protože jí neustálé návštěvy brání v práci.
26.	6. října 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes píše, že bychom se měli zabývat především těmi úvahami, které nám přinášejí uspokojení. Aniž bychom upadali do sebeklamu, měli bychom přijmout perspektivu, skrze kterou se nám věci jeví jako nejpřínosnější, a vytýká Alžbětě, že se zaměřuje na negativní věci. Dále se zabývá myšlenkami o fungování mozku.
27.	28. října 1645 A → D, Haag	Alžběta je překvapena tím, že Descartes vyjadřuje určitý názor na to, jak by měla uvažovat o sobě, konkrétně na to, pro jaké kontrasty mezi sebou a jinými lidmi svého věku by měla ve své mysli vytvořit prostor. Dále namítá proti Descartovu tvrzení, „že vášně jsou tím užitečnější, čím více tíhnou k přemíře, pokud jsou podřízeny rozumu“, neboť „se zdá, že vašeň nikdy nemůže být nadměrná a zároveň podřízená rozumu.“
28.	3. listopadu 1645 D → A, Egmond du Hoef	Descartes chválí Alžbětino uvažování a odpovídá na její námítku tak, že když mluvil o užitečnosti nadměrných vášní, mluvil pouze o těch, které jsou zcela dobré, a proto dodal, že musí být podřízeny rozumu. Přemýšlel o všech vášních, ale ještě není připraven je definovat v takovém rozsahu, jak požaduje Alžběta. Dále tvrdí, že naši svobodnou vůli nelze považovat za nezávislou na Bohu.
29.	30. listopadu 1645 A → D, Haag	Alžběta píše o konverzi svého bratra Eduarda ke katolictví, která zneklidnila zdraví jejího těla a klid její duše více než všechna neštěstí, která jí již potkala. Dále píše, že nechápe rozpor mezi svobodnou vůlí, jež je zároveň svobodná a vázaná na nařízení Prozřetelnosti. Stejně jako je nemožné, aby božská moc byla zároveň nekonečná i omezená.
30.	27. prosince 1645 A → D, Haag	Krátký dopis, který se týká někoho, koho Descartes doporučil, aby princezna podpořila jeho žádost o místo na univerzitě v Leidenu.
31.	leden 1646 D → A, Egmond du Hoef	Descartes má výhrady k Alžbětině silné reakci na bratrovu konverzi ke katolicismu. Dále vysvětluje problém svobodné vůle, který Alžběta nastolila. Vrací se k diskusi o dobru a rozlišuje mezi dobrem jako univerzálním ideálem a dobrem jako prospěšnými vlastnostmi či kvalitami dané věci. Vyjadřuje obdiv k občanským zákonům a závazek se jimi řídit.

#	Datum, adresát, místo	Témata
32.	25. dubna 1646 A → D, Haag	Alžběta naráží na Descartovu návštěvu v Haagu. Svou neschopnost ponořit se do Descartesova díla [části, kterou jí poslal] <i>Vášně duše</i> přičítá bratrově vojenskému náboru. Dává najevo své pochybnosti o korelaci mezi danou vášní a účinkem v těle. Obtížně chápe představu aplikace „léků“, které Descartes předepisuje na přemíru vášní.
33.	Květen 1646 (A) D → A, Egmond du Hoef	Descartes přijímá kritiku svého pojednání o vášních a podrobně rozebírá problém, který Alžběta nastolila ohledně vnějších, tj. tělesných znaků vášní. Descartes říká, že léky, které předepisuje, mají chránit duši a zachovat dobrý úsudek, aniž by nutně léčily nebo předcházely problémům s tělem.
34.	Květen 1646 (B) D → A, Egmond du Hoef	(Pokračování předchozího dopisu) Descartes zde uvádí, že nerozhodnost nám může být ku prospěchu, protože nám poskytuje čas na rozmyšlenou, ale že když přijde čas činu, musíme být rozhodní.
35.	červenec 1646 A → D, Haag	Alžběta a její bratr Filip se chystají opustit Haag a strávit několik měsíců v Berlíně. „Nařídila“ jim to matka a nejstarší bratr jako bezpečnostní opatření vzhledem k incidentu, při němž její mladší bratr Filip zabil muže, a vzhledem k tomu, že Alžběta jeho čin obhajovala. Žádá Descarta, aby ji před odjezdem navštívil.
36.	září 1646 D → A, Egmond du Hoef	Descartes podrobně rozebírá Machiavelliho <i>Vladaře</i> .
37.	10. října 1646 A → D, Berlín	Alžběta se omlouvá, že <i>Vladaře</i> nemá po ruce – kniha měla dorazit do Berlína dříve než ona, ale ani po měsíci nedorazila. Zabývá se otázkami, které Descartes vznáší. Píše o cestě do Hornhausenu, místa, kde má mít voda léčivé účinky. Je k tomu skeptická: žádné z vyprávění o zázračných léčích, které slyšela, jí nepřípadalo věrohodné. Dále zmiňuje šifru, kterou jí Descartes poslal.
38.	listopad 1646 D → A	Descartes se vrací k myšlence o příjemných předmětech, které pomáhají v mysli zahnat vášně podílející se na smutku, o níž psal v dopisu z května nebo června 1645. Dále uvádí souvislost mezi vnitřní radostí a štěstím. Také on je podezřívavý k léčivým účinkům vod, o nichž se Alžběta zmiňuje v předchozím dopisu.
39.	29. listopadu 1646 A → D, Berlín	Alžběta pochybuje o účincích, které může mít její zkušenost radosti a sdílí podrobnosti o svém zdravotním stavu. V závěru se zmiňuje, že v Berlíně nemá nikoho dostatečně rozumného, s kým by se mohla podělit o Descartovy dopisy.
40.	prosinec 1646 D → A, Egmond du Hoef	Descartes chválí Alžbětu za to, že se těší lepšímu zdraví, které je po ctnosti a radosti jedním z hlavních dober, která můžeme v tomto životě mít. Dále uvádí svůj názor na různé druhy léčby.
41.	21. února 1647 A → D, Berlín	Alžbětu těší její přátelství s Descartem. Píše, že se těší lepšímu zdraví. Dále vysvětluje, že na Descartův dopis nemohla odpovědět dříve, protože její mladší sestra Henrietta byla vážně nemocná. Vyjadřuje zájem o Regiovu knihu a žádá Descarta, aby jí na ni napsal svůj názor. Zmiňuje se, že se setkala s lékařem jménem Weis, kterému poskytla <i>Principy filosofie</i> , a bude Descartovi hlásit všechny užitečné námítky, jež by lékař mohl mít.
42.	březen 1647 D → A, Haag	Descartes píše, že musel odjet do Francie za osobními záležitostmi a do Haagu vrátil se až v zimě v naději, že pak princeznu uvidí. Vyjadřuje radost nad Alžbětíním zlepšením zdravotního stavu a dává rady ohledně životosprávy. Nedoporučuje Regia a navrhuje jiné knihy: <i>Henrici Regii fundamenta Physices</i> a „malou knihu“ jeho přítele Hogelanda, který je pravý opak Regia.
43.	11. dubna 1647 A → D, Berlín	Alžběta vysvětluje důvody, proč neví, jak brzy se bude moci vrátit do Haagu, a prosí Descarta, aby s ní zůstal v kontaktu. Dále píše, že se po Velikonocích její rodina přestěhuje do Crossenu, kde očekává, že bude mít více volného času na čtení.
44.	10. května 1647 D → A, Egmond du Hoef	Descartes popisuje Voetiovy útoky na karteziánismus. Hovoří o tom, že byl vystaven pomluvám ze strany teologů, mužů ze škol, což odkazuje na Voetia, který jako rektor univerzity v Utrechtu zařídil formální odsouzení karteziánské filozofie na univerzitě. Zvažuje, že by v případě, že by se spor nevyřešil, musel v budoucnu opustit Holandsko.
45.	květen 1647 A → D, Crossen	Alžběta má výhrady k tomu, aby Descartes opouštěl Holandsko kvůli Voetiovým útokům. Zpochybňuje Hogelandovo vysvětlení spojení duše a těla. Dále se zmiňuje, že francouzské verze Descartových <i>Meditací</i> a <i>Principů filosofie</i> jsou pravděpodobně na cestě k ní. Na závěr říká, že je v Crossenu mnohem zdravější než v Holandsku, ale také „znuděnější“.
46.	6. června 1647 D → A, Haag	Descartes píše, že navzdory tomu, že se přestěhoval do Francie, je Alžbětě stále oddán. Dává jí také na vědomí, že si začal dopisovat se švédskou královnou Kristínou. Chválí královnu i princeznu a píše, že by mohly být přítelkyněmi. Dále zmiňuje, že jeho spor s Voetiem skončil, a že se připravuje francouzský překlad jeho <i>Principů filosofie</i> . Naráží na dopis, v němž jí dílo věnuje a žádá ji o případné opravy.

#	Datum, adresát, místo	Témata
47.	20. listopadu 1647 $D \rightarrow A$, Egmond du Hoef	Descartes píše, že švédská královna Kristina si vyžádala jeho názor na téma svrchovaného dobra v tomto životě. Sděljuje, že má v úmyslu ukázat královně přepracovanou verzi dopisů, které poslal Alžbětě o Senekově <i>De Vita Beata</i> a také o <i>Pojednání o vášních</i> . Říká, že Alžbětino jméno tentokrát nezmínil, ale doufá, že tato výměna podnítkrát Kristinu, aby Alžbětu oslovila.
48.	5. prosince 1647 $A \rightarrow D$, Berlín	Alžběta děkuje Descartovi za zaslání překladu jeho <i>Meditací</i> , které byly původně napsány latinsky a naráží na námitky Gassendiho a Hobbese a zmiňuje potřebnost <i>Pojednání o erudici</i> , které chtěl Descartes kdysi napsat.
49.	23. prosince 1647 $A \rightarrow D$	[Dopis se ztratil.]
50.	31. ledna 1648 $D \rightarrow A$, Egmond du Hoef	Descartes vysvětluje, proč zavrhl projekt sepsání <i>Pojednání o erudici</i> , a odvolává se na pravděpodobný odpor, s nímž se takový text setká u lidí ze škol. Poukazuje také na to, že mnohé z bodů, které se týkají pojednání, již uvedl v předmluvě k francouzskému překladu <i>Principů</i> . Zmiňuje, že se chystá napsat něco dalšího: „popis funkcí zvířat a člověka“. Dále píše, že dostal od krále penzi, aniž by o ni žádal, a že dosud nedostal odpověď od švédské královny Kristiny ohledně svých spisů o svrchovaném dobru.
51.	7. května 1648 $D \rightarrow A$	[Dopis se ztratil.]
52.	30. června 1648 $A \rightarrow D$, Crossen	Alžběta píše o nehodě při operaci pravé ruky: chirurg jí přerýzl část nervu, takže nemohla odpovídat na dopisy. Dále píše o plánu, který Descartes vymyslel, aby se přidala na stranu švédské královny matky.
53.	červen či červenec 1648 $D \rightarrow A$, Paříž	Descartes se zabývá nestabilitou, kterou ve Francii vyvolávají události Frondy. Hovoří o návratu do Egmondu, pokud by situace byla i nadále bouřlivá.
54.	červenec 1648 $A \rightarrow D$, Crossen	Alžběta píše o své cestě se švédskou královnou matkou.
55.	23. srpna 1648 $A \rightarrow D$, Crossen	Alžběta se znovu věnuje vztahu se švédskou královnou matkou. Dále píše o tom, že zůstane v Crossenu, dokud se nevyřeší spory mezi Německem a Anglií.
56.	říjen 1648 $D \rightarrow A$, Egmond du Hoef	Descartes píše, že kvůli svým cestám nedostal poslední tři Alžbětina dopisy. Je rád, že se vrátil z Francie do Egmondu. Zmiňuje, že se mu Chanut v posledních měsících neozval, ale věří, že mu Chanut brzy napíše do Egmondu o věcech, které se týkají Alžběty, neboť ví, že se o ně velmi zajímá.
57.	22. února 1649 $D \rightarrow A$, Egmond du Hoef	Descartes chválí Alžbětu za to, že se během nemoci věnuje psaní básní (podobně jako Sokrates, když byl ve vězení). Dále lituje smrti Alžbětina strýce Karla I. a ujišťuje ji, že Kristina Švédská brzy odpoví na její dopisy. Zmiňuje také Vestfálský mír, který sice vrátil Heidelberg a okolí jejímu rodu, ale tyto země tvořily jen malou část jejich dřívější držby.
58.	31. března 1649 $D \rightarrow A$, Egmond du Hoef	Descartes hlásí, že ho královna Kristina pozvala na jaře do Stockholmu, aby se stihl před zimou vrátit domů. Pozvání neodmítá a myslí si, že pojedje až v polovině léta. Chce mít ještě čas na to, aby dostal princezniny pokyny, než se do Stockholmu vydá. O to, jak to působí, se neobává, protože svou oddanost princezně projevuje natolik veřejně, že by jeho pověst utrpěla spíše tím, kdyby vypadal, že ji nechce být prospěšný.
59.	červen 1649 $D \rightarrow A$, Egmond du Hoef	Descartes oznamuje Alžbětě, že odjede do Švédska. Opakuje svůj závazek, že jí bude sloužit, i když bude pryč.
60.	9. října 1649 $D \rightarrow A$, Stockholm	Descartes podává princezně zprávu o svých prvních dnech ve Stockholmu. S královnou Kristinou se setkal teprve dvakrát, ale působila na něj dobře. Ptala se ho na Alžbětu a on jí vřele odpovídá, ale nemyslí si, že by na něj královna kvůli přátelství s ní žárlila. Není si jistý, jak dlouho u švédského dvora setrvá.
61.	4. prosince 1649 $A \rightarrow D$	Alžběta chválí královnou Kristinu a chválí Descarta za to, že dokázal rozpoznat, jak je královna nadaná, což ostatní nedokázali. Píše, že na Descartovu náklonnost ke královně nežárlí. Obdivuje, že Kristina dokáže plnit své královské povinnosti a zároveň se věnovat studiu.

$A \rightarrow D$ = Alžběta Descartovi, $D \rightarrow A$ = Descartes Alžbětě.

Ždroj přehledu: Project Vox. Princess Elisabeth (1618-1680). Dostupné z: <https://projectvox.org/princess-elisabeth-1618-1680/>

2 Problém mysli a těla

Není známo, že by Alžběta někdy sepsala nějaké systematické pojednání či filosofický spis. Sice by nebylo nemožné (viz příklady v první části), aby žena, navíc vzdělaná princezna, v 17. století takový spis vydala, ale bylo by to docela neobvyklé. Nezbyvá nám tedy, než číst z jejich dopisů, které neplánovala a ani nechtěla zveřejnit. Napsala to jak Pierru Chanutovi po Descartově smrti, tak samotnému Descartovi v závěru prvního dopisu ze 6. května 1643: „Protože vím, že jste nejlepším lékařem pro mou duši, odhaluji vám zcela otevřeně slabiny jejích úvah a doufám, že mi při dodržování Hippokratovy¹⁷⁷ přísahy poskytnete léčbu, aniž byste je zveřejnil.“¹⁷⁸

Požadavek na zachování soukromého rázu korespondence je trochu překvapivý – jak jsme si již ukázali, v intelektuálních kruzích té doby bylo běžné korespondenci sdílet a dělala to i sama Alžběta. Není nutné spekulovat o jejích důvodech ani řešit etický problém zveřejnění dopisů, protože jej za nás jejich zveřejněním již dávno vyřešili jiní¹⁷⁹. Můžeme se tedy soustředit na to, co je obsahem těchto dopisů. V následujících řádcích budeme také často skloňovat pojem *duše*. Neuvažujme jej však v silném teologickém smyslu, protože je to téměř vždy pouze vznešenější způsob, jak říci *mysl*.

2.1 Alžbětina otázka a Descartova ontologie

Jakým způsobem může nehmotná substance (mysl) interagovat se substancí hmotnou (tělem), je otázka, kterou Alžběta nadnesla hned ve zmíněném prvním dopisu: „Prosím vás tedy, abyste mi vysvětlil, jak může lidská duše, která pouze myslí, ovlivňovat živočišné duchy¹⁸⁰ tak, aby vyvolala dobrovolné jednání. Zdá se totiž, že veškerý pohyb je výsledkem působení jedné věci na druhou, která se rozpojuje způsobem, jakým ji tlačí to, co jí pohybuje, nebo na základě tvaru a vlastností jejího povrchu. Pro první dvě podmínky je nutný fyzický kontakt mezi dvěma věcmi, pro třetí rozlehlost. U prvního pojmu [rozlehlost] zcela vylučujete, že by přináležel k duši, a druhý

177 Lisa Shapirová poznamenává (pozn. 6), že Foucher de Careil má ve svém vydání „serment de Harpocrates“ a na „Hippokrates“ to mění Adam a Tannery. Předpokládá, že správně, protože Hipp. spisy již byly dobře známé – vyšly do té doby více než třicetkrát vč. vydání z roku 1643 v Leidenu. Ačkoliv byl Harpokratés (Horus) do řecké mytologie přenesen z mytologie egyptské jakožto bůh mlčení či tajemství, tak není v souvislosti s ním známá žádná přísaha. Navíc se Alžběta i Descartes zajímali o medicínu a znění Hipp. přísahy obsahuje známý požadavek zachovat tajemství. In ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 62.

178 Alžběta Descartovi, 6. května 1643, Haag in *ibid.*

179 Prvním, kdo Alžbětino přání částečně porušil (nejedná se o úplné zveřejnění), byl sám Descartes, když bez Alžbětina svolení, poslal prostřednictvím P. Chanuta švédské královně Kristině kopii obou stran jejich výměny názorů na panovnické dobro. In *ibid.*, s. 1.

180 V dopisu je termín „*esprits du corps*“ viz Letter of Princess Elisabeth of Bohemia to Descartes of 1643-05-06, page 96. In: *SFU Digitized Collections* [online] [cit. 10.12.2023]. Dostupné z: <https://digital.lib.sfu.ca/islandora/object/newnarratives:138>

[fyzický kontakt] mi připadá neslučitelný s nehmotnou věcí. Proto vás prosím o přesnější definici duše, než jakou uvádíte ve vaší *Metafyzice*. O upřesnění, čím je substance oddělená od své činnosti, tedy od myšlení. I kdybychom duši a myšlení považovali za neoddělitelné (což se obtížně dokazuje u dítěte v lůně matky nebo někoho ve velkých mdlobách¹⁸¹), stejně jako od Boha nelze oddělit boží vlastnosti, mohli bychom je [duši a myšlení] zkoumat samostatně a získat tím o nich přesnější představu.⁴¹⁸²

Alžbětina otázka míří ke spisu *Meditace o první filosofii* a zdají se podobné námitkám učených mužů proti Descartovým *Meditacím*. Dokonce používá podobný příklad jako v V. námitkách Pierre Gassendi (myšlení i v mdlobách nebo v lůně¹⁸³), z čehož lze usuzovat, že Gassendiho námitku znala.

Než se však zaměříme blíže na její argumenty, podívejme se tedy na Descartovu ontologii a co je vlastně východiskem, které strukturuje Alžbětiny otázky. V Descartově filosofickém systému existují nekonečné a konečné věci. Jedinou nekonečnou věcí je Bůh a konečné věci mají dva způsoby bytí – jako *substance* nebo jako *modus*. Substance je něco, co ke svému bytí nepotřebuje nic jiného (Bůh), anebo něco, co potřebuje pouze Boha a nic jiného. Takové substance jsou dvě, proto dualismus. Máme jednu rozlehlou substanci (res extensa), což je hmota celkově, a mnoho myslících substancí (res cogitans), což jsou jednotlivé mysli. Každá substance má vlastnosti (akcidenty), které jsou vždy vlastnostmi něčeho a jsou dvojího druhu: 1. *atributy* – náležejí jí stále, vytváří její esenci (hmota je rozlehlá, věčná, vnitřně jednotná / mysl myslí), 2. *mody* – její stavy či způsoby bytí, které jsou proměnlivé (hmotné věci, kusy hmoty, konkrétní těla / stavy mysli – myslím na konkrétní věc, vzpomínám, představuji si apod.). Existence modů závisí na substanci, jejímiž mody jsou.

V šesté meditaci Descartes tvrdil, že mysl se reálně odlišuje od těla, ale „že je s ním nicméně spojena tak pevně, že se společně skládají v nějaké jedno“¹⁸⁴. A právě skutečnost, že v případě lidské bytosti jsou mysl a tělo spojeny, vyvolává otázky po povaze tohoto spojení. Jedná se o nějakou třetí substanci nebo v jakém smyslu tvoří mysl a tělo jeden celek? A samozřejmě otázka, kterou pokládá Alžběta, tedy jakým způsobem na sebe mysl a tělo kauzálně působí. Jak může myslící věc ovlivnit věc rozlehlou a vice versa.

Descartes ve třetí meditaci formuloval kauzální princip, že „v účinné a celkové příčině musí být přinejmenším tolik [reality], kolik je v jejím účinku. Neboť, ptám se, odkud může účinek brát svou realitu, ne-li z příčiny?“¹⁸⁵ A my se můžeme analogicky zeptat: Kolik účinku získala látka ontologicky odlišná od své příčiny?

181 Ve smyslu, že se zdá, že lidské duše mohou existovat bez toho, aby neustále přemýšleli – např. v nenarozeném dítěti nebo v někom, kdo je v kómatu

182 Alžběta Descartovi, 6. května 1643, Haag in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 62.

183 DESCARTES, René. *Meditace o první filosofii ; Námitky a autorovy odpovědi*. Petr GLOMBÍČEK, Tomáš. MARVAN a Pavel ZAVADIL, přel.. Praha: Oikoymenh, 2003, s. 229.

184 Ibid., s. 21.

185 Ibid., s. 40.

2.2 Tři prvotní pojmy

Vraťme se k dopisům. Descartes vzal Alžbětinu otázku vážně a napsal: „... otázka, kterou Vaše výsost klade, mně připadá být oprávněnější díky spisům, které jsem uveřejnil. Duše je totiž schopna zacházet a strádat s tělem vzhledem k tomu, že se v ní nacházejí dvě vlastnosti, na nichž závisí vše, co můžeme o její přirozenosti poznat, přičemž jedna z nich je ta, která myslí, a druhá je spojena s tělem. Takřka nic jsem neřekl o té druhé vlastnosti, jelikož jsem se snažil, abych učinil srozumitelnou vlastnost první, a protože jsem se snažil zejména prokázat rozdíl mezi duší a tělem; k tomu je dobrá pouze ta první vlastnost, zatímco ta druhá by tomu škodila. [...] Předně soudím, že se v nás nacházejí jisté původní pojmy, které jako by byly originály, podle jejichž vzoru si utváříme všechny své další znalosti. [...] máme, zejména pro tělo, jen pojem rozprostraněnosti, z něhož plynou pojmy tvaru a pohybu; pro samotnou duši máme pouze pojem myšlení, v němž jsou obsaženy percepce chápání a sklony vůle. Konečně pro duši a tělo dohromady máme pouze pojem jejich spojení, na němž závisí pojem mohutnosti, jakou má duše k tomu, aby uváděla do pohybu tělo a tělo aby působilo na duši tak, že v ní vyvolává její city a vášně. Soudím rovněž, že všechna lidská věda spočívá jen v dobrém rozlišování těchto pojmů a v připisování každého z nich pouze věcem, k nimž patří. [...] A oč víc nás naše smysly mnohem důvěrněji seznámily s pojmy rozprostraněnosti, tvarů a pohybů, než s ostatními pojmy, o to víc spočívá hlavní příčina našich omylů v tom, že chceme obvykle používat těchto pojmů k vysvětlení věcí, jež k nim nenáleží, jako když [...] chceme pochopit, jak duše uvádí v pohyb tělo, přičemž si to představujeme podle toho, jak jedno těleso uvádí v pohyb druhé.“¹⁸⁶

Duše má tedy dvě vlastnosti: myslí a je spojena s tělem. Máme v sobě přirozeně určité primární pojmy pro každou substanci zvlášť a pak pojem *spojení* pro duši a tělo dohromady. Každou kategorii musíme chápat v pojmech pro ni určených a nemůžeme si vypůjčovat z jedné, abychom chápali jinou, což činíme, když se snažíme si představit, že duše rozhybe tělo stejným způsobem, jako by jedno těleso narazilo do druhého.

Lilly Alanenová se domnívala, že Descartes v této pasáži „místo toho, aby spojení skutečně vysvětlil, zavádí třetí hlavní pojem, [...] *spojení*, které by mohlo být složeninou dvou substancí nebo by mohlo jít o třetí druh substance, jak se domnívají ti, kteří Descartovi přisuzují ‚trialismus‘...“ podle ní ovšem Descartes nezaváděl třetí typ substance, ale spíše ukazoval hranice našeho chápání.¹⁸⁷ Myšlenka *spojení*, jakožto neredukovatelného třetího primárního pojmu, je zajímavě interpretována s odvoláním na Ferdinanda Alquie v po-

186 Descartes Alžbětě, Egmond du Hoef, 21. května 1643 in DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 21–2.

187 ALANEN, Lilli. The Soul's Extension: Elisabeth's Solution to Descartes's Mind–Body Problem. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 149–150. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_8

známce českého vydání dopisů: „Tento pojem spojení je původním pojmem proto, že není odvozen z žádného jiného, není substancí, ale je podmínkou pro některé odvozené ideje citů a vášní.“¹⁸⁸ Stephen Gaukroger přidal k tomuto momentu ještě další kontext. Podle něj v tomto případě znamená spojení mysli a těla, že mysl je v podstatě ztělesněná (embodied), což by prý Descartes asi neřekl, ale dává to mysli charakteristické vlastnosti ‚mé mysli‘ (mé vjemy, mé vzpomínky atd., které jsou závislé na tělesných orgánech) a problém vyvstává naopak u odtělesněné mysli, která tuto identitu, jíž je potřeba pro osobní nesmrtelnost duše, postrádá. Proto, domníval se Gaukroger, Descartes obecně spíše zdůrazňoval nedělitelnost duše, aby nebyl obviňován z hereze.¹⁸⁹ Daniel Garber, k Descartově odpovědi napsal, že celá jeho „...odpověď Alžbětě je něco, co bychom mohli nazvat učením o třech prvotních pojmech. Když pomineme obecné pojmy, máme v sobě tři základní pojmy, a to pojem mysli, pojem těla a pojem jejich spojení.“¹⁹⁰ Podle Garbera je učení o třech prvotních pojmech filosoficky sofistikovanou odpovědí, která je koherentní s epistemologií a popisem našich duševních schopností, jež Descartes rozpracoval (v té době ještě nepublikovaných) *Pravidlech* a (tehdy nedávno vydaných) *Meditacích*, ale také se domníval, že to je odpověď zajímavá, ale nikoliv ta, kterou měl Descartes Alžbětě napsat.¹⁹¹

K tomu, co podle Garbera a dalších měl Descartes Alžbětě odpovědět, se vrátíme ještě později.

2.3 Správné přiřazení pojmů, analogie s tíhou a nejzákladnější zkušenost

Nyní se podívejme, co dalšího Descartes ve své odpovědi skutečně napsal. Nejprve zopakoval, že k chápání spojení duše s tělem potřebujeme pojmy, které se nevážou pouze k jedné nebo druhé substancí: „...první věc, kterou musím vysvětlit nyní, je způsob, jak chápat pojmy, které náležejí spojení duše s tělem, aniž bychom odkazovali k pojmům, které náležejí pouze tělu nebo pouze duši. [...] tyto jednoduché pojmy můžeme hledat jen v naší duši, která je však vždy dostatečně nerozlišuje nebo je nepřiděluje předmětům, kterým náleží.“¹⁹² Záměnu pojmů vysvětlil tak, že kvality těles (tíže, teplo) jsme si představovali jako existující nezávisle na jejich substancí a „k tomu, abychom si je představili, jsme používali buď pojmy, které jsou v nás k poznávání těla, nebo pojmy, které máme k poznávání duše,

188 DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 25., pozn. 2

189 GAUKROGER, Stephen. *Descartes*, s. 391.

190 GARBER, Daniel. UNDERSTANDING INTERACTION: WHAT DESCARTES SHOULD HAVE TOLD ELISABETH. *The Southern Journal of Philosophy*. 2010, roč. 21, č. S1, s. 18. DOI: 10.1111/j.2041-6962.1983.tb01534.x

191 Ibid., s. 19.

192 Descartes Alžbětě, Egmond du Hoef, 21. května 1643 in DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 23.

podle toho, co z toho, co jsme jim připisovali, bylo hmotné nebo nehmotné.¹⁹³ Aby lépe ilustroval svůj argument, předložil analogii s pojmem tíha, tak jak ho používala scholastická fyzika: „Tak například za předpokladu, že tíha je reálná kvalita, o níž nevíme nic, leč to, že má mohutnost k tomu, aby uvedla do pohybu směrem ke středu země těleso, v němž se nachází, snadno si představíme, jak uvádí do pohybu ono těleso a jak je s ním spojena. Vůbec neuvažujeme o tom, že k tomu pohybu dochází skutečným dotykem jedné plochy s druhou, protože sami v sobě zakoušíme, že máme v sobě zvláštní pojem, abychom si to mohli představit. Domnívám se, že používáme špatně onoho pojmu, když ho uplatňujeme na tíhu, která vůbec není něčím skutečně odlišným od tělesa, což, jak doufám, ukáží ve *Fyzice*, který nám však byl dán k pojetí toho, jak duše uvádí do pohybu tělo.“¹⁹⁴ Pojem tíha tedy špatně vysvětluje tíhu jako kvalitu těles, ale je přílehlavý pro představu o spojení duše s tělem. Pokud si představujeme, že těleso táhne ke středu země jakási síla [tíha], nemáme v této představě problém přisoudit jí schopnost tímto tělesem pohybovat, aniž by muselo docházet k nějakému ‚mechanickému‘ kontaktu mezi touto tíhou a tělesem, jímž pohybuje. Druhá část argumentu upozorňuje, že přece víme ze své zkušenosti, že duše hýbe tělem. Odvolání se na zkušenost („sami v sobě zakoušíme, že máme v sobě zvláštní pojem“), se může zdát u Descarta překvapivé. Aleš Novák v již zmíněné knize *Žázračná věda* v určité polemice s Hegelem charakterizuje zdánlivý rozpor v Descartově myšlení takto: „Kdyby byl Descartes karteziánem odvrhujícím veškerou smyslovou, tzn. estetickou evidenci, nemohl by přeci být zároveň autorem *Dioptriky*, praktického návodu, jak brousit čočky, natož *Meteorů*, úžasné apoteózy smyslového světa interpretovaného ryze esteticky, po jejichž četbě můžeme směle nazvat Descartesa fenomenologem.“¹⁹⁵ A je to tak – Descartes nezavrhuje smyslovou zkušenost, naopak prostou každodenní zkušenost spojení konkrétní mysli s konkrétním tělem nabízí Alžbětě jakožto východisko.

Garber upozornil na to, že když Descartes použil analogii s pojmem tíha, tak se odvolával na scholastickou představu o tíze, která byla v té době běžně sdílená, dobře známá, a proto vhodná, aby na ni těm, kteří si nedovedou představit, jak by nehmotná mysl mohla působit na hmotné tělo, ukázal, že u tíhy nemají problém si představit, jak takto působí.¹⁹⁶ Navíc je podle Descarta tato představa, tedy představa o tom, jak skutečná kvalita tíže působí na těleso, ve skutečnosti odvozena od představy, kterou máme o tom, jak působí mysl na tělo. V odpovědi na šesté námitky napsal: „Ona idea tíhy byla částečně přejata z ideje, kterou jsem měl o mysli, jak je zjevné především z mé domněnky, že tíha táhne tělesa ke středu země, jako by o něm měla nějaké poznání.“¹⁹⁷

193 Ibid.

194 Ibid.

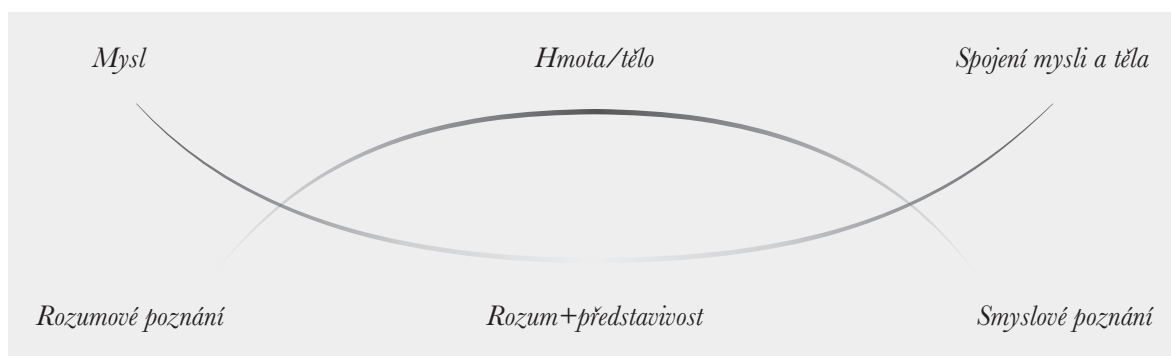
195 NOVÁK, Aleš. *Žázračná věda*, s. 24.

196 GARBER, Daniel. *UNDERSTANDING INTERACTION*, s. 20.

197 DESCARTES, René. *Meditace o první filosofii ; Námitky a autorovy odpovědi*, s. 344.

2.4 Rozdílné druhy poznání

Alžbětě nepřípadalo Descartovo vysvětlení dostatečné. V dalším dopisu se nejprve Descartovi omluvila, že si nedokáže udělat dostatek času, aby mohla meditoval dle jeho pravidel, a tak možná proto nechápe, jak by představa, kterou měl kdysi Descartes o tíze a její schopnosti pohybovat tělesem ke středu země, jež nepravdivě přisuzoval tělesu jako vlastnost, mohla zprostředkovat pochopení, jak duše hýbe tělem. Navíc tato představa může plynout z „neznalosti toho, co skutečně pohybuje těmito tělesy směrem ke středu, a protože se smyslům nepředstavuje žádná hmotná příčina, přisuzoval by člověk tuto sílu jejímu opaku, tedy nehmotné příčině.“¹⁹⁸ a dodává, že si „nikdy nedokázala představit takovou nehmotnou věc jinak než jako negaci hmoty, která s ní nemůže nijak komunikovat.“¹⁹⁹ Descartes tedy Alžbětu nepřesvědčil, že mohou existovat i jiné příčiny pohybu než náraz (kontakt), a ani, že si toho je sama vědoma z každodenní zkušenosti vtělené mysli. Alžbětina odpověď pokračovala takto: „Přiznávám, že by pro mě bylo snazší přiznat duši hmotu a uznat, že zabírá prostor, než abych něčemu nehmotnému přiznala schopnost hýbat tělem a být jím pohybováno. Neboť pokud duše hýbe tělem prostřednictvím *informace*, bylo by nutné, aby duchové, kteří způsobují pohyby, byli inteligentní, což je schopnost, kterou všemu tělesnému odíráte. A pokud pak jde o opačné působení těla na duši, tak ve vašich *Metafyzických meditacích* ukazujete, jak by mohlo působení fungovat, ale i tak je těžké pochopit, jak by duše, která dle vašeho popisu umí správně uvažovat a také to dělá, měla o všechny své schopnosti přijít kvůli jakýmsi výparům, a že je schopna přežívat bez těla, s nímž tedy nemá nic společného a zároveň je jím stále takto řízena.“²⁰⁰

Descartes se ve své odpovědi nejprve vrátil ke třem pojmům a zdůraznil, že rozdíl mezi nimi „spočívá v tom, že duši pojmáme čistým rozumovým poznáním, tělo čili rozprostraněnost, tvary a pohyby, lze rovněž poznávat čistým rozumovým poznáním, avšak mnohem lépe takovým, jemuž napomáhá představivost; konečně věci, které náležejí spo-

198 Alžběta Descartovi, Haag, 10. června 1643 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 68.

199 Ibid.

200 Ibid.

jení ducha a těla, jsou poznatelné jen nejasně samotným rozumovým poznáním a dokonce i poznáním, jemuž napomáhá představivost, zato je lze velmi jasně poznat smysly. Z toho plyne, že ti, kdož nikdy nefilosofují a používají jen svých smyslů, vůbec nepochybují o tom, že duše uvádí do pohybu tělo a že tělo působí na duši, ...²⁰¹ Metafyzika nám může pomoci jasněji poznat duši, zatímco matematika nám může pomoci lépe pochopit hmotu. Každodenní život nám umožňuje představit si jednotu duše a těla. Skutečnost spojení mysli a těla rozumem a představivostí vnímáme nejasně a jasně ho vnímáme smysly. Principy metafyziky bychom sice měli „jednou v životě pochopit“, ale „bylo by velmi škodlivé zaměstnávat často svoje rozumové poznání meditováním nad nimi, protože by se nemohlo tak dobře věnovat činnosti představivosti a smyslů“²⁰². Samotné přemýšlení o těchto věcech vede k tomu, že si paradoxně přespříliš uvědomujeme odlišnost duše od těla, a nezdá se, „že by lidská mysl byla schopna skutečně jasně pojímat rozdíl duše a těla a současně i jejich spojení. Jelikož k tomuto spojení je třeba je pojímat jako jednu věc, ale současně je třeba je uvažovat jako věci dvě, což si protirečí.“²⁰³ Jakmile se tedy metafyzickou meditací naučíme oddělovat duši od těla, tak nám to brání představit si jejich spojení, a proto se tím nemáme zabývat příliš, ale máme se vrátit do běžného života a prožít samotnou skutečnost spojení duše a těla, kterou jasně vnímáme skrze smysly. Aby si to Alžběta mohla představit, tak jí Descartes v předchozím dopisu nabídl přirovnání k tíze, která je se svým tělesem spojená obdobně jako duše s tělem. V reakci na Alžbětin povzdech, že by raději přiznala duši rozlehlost, než by jí přiznala schopnost hýbat tělem, Descartes odpověděl, ať to tak klidně učiní, protože jí to pomůže „pochopit ji jako spojenou s tělem. A poté, co tak učiní a sama na sobě toto zakusí, bude pro ni snadné pozorovat, že látka, kterou připsala myšlení, není myšlení samo, a že rozprostraněnost oné látky má jinou povahu než je rozprostraněnost myšlení, poněvadž první je determinováno určitým místem, jež vylučuje jakoukoliv jinou tělesnou rozprostraněnost, což není případ myšlení.“²⁰⁴ Tedy v místě, kde se nám zdá myšlení hmotné, se nejedná o myšlení samo, zároveň však myšlení někde je. Je obtížné držet se Descartovy metafyziky a zároveň si představovat, že by rozlehlost mohla být atributem duše, ale podle Lily Alanenové to „v tomto kontextu znamená zakoušet ztělesnění: zakoušet svou mysl či své já jako trpící a jednající s tělem, jako jedno s ním! Pojímání je zde jakékoli porozumění, které se podílí na našem skutečném prožívání, a toto jedinečné prožívání či pociťování jako sjednocení s tělem je jediným druhem pojetí či představy, kterou o sjednocení máme.“²⁰⁵

201 Descartes Alžbětě, Egmond du Hoef, 28. června 1643 in DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*, s. 27–8.

202 Ibid., s. 30.

203 Ibid., s. 29.

204 Ibid.

205 ALANEN, Lilli. *The Soul's Extension*, s. 156–7.

2.5 Smysly sice zakoušíme interakci, ale nevíme, jak se děje

Připomeňme si, že Alžběta se jinými slovy Descarta ptala, jak je možné vzájemné působení duše a těla tak, aby to odpovídalo jeho vlastnímu pojetí fyziky. Podle Deborah Tollefsenové znala Alžběta v roce 1643 toto pojetí z *Optiky*, která byla připojena k *Rozpravě o metodě*, a uvědomovala si „rozdíl mezi determinací a pohybem a chápala Descartův názor, že determinace se může měnit, zatímco pohyb zůstává stejný“²⁰⁶, a že Alžběta pravděpodobně sdílela chápání pojmu determinace s Descartovými současníky, kteří ji chápali „jako aspekt pohybu zahrnující směr.“²⁰⁷ Tollefsenová soudí, že se celou korespondencí prolíná Alžbětin zájem o vztah mezi metafyzikou a morální filosofií, a když se v prvním dopisu ptá: „Jak může lidská duše, která pouze myslí, ovlivňovat živočišné duchy tak, aby vyvolala dobrovolné jednání,“ tak se vlastně ptá „jak mysl svobodně přiměje tělo jednat určitým [determinovaným] způsobem“. Alžběta si podle ní uvědomovala, že „aby byla duše odpovědná za dobrovolné činy, musí je mít pod kontrolou. Pouhé přidání pohybu k tělu nestačí. Duše musí být schopna určovat směr, kterým se pohyb ubírá.“²⁰⁸ Zdá se, že Descartes tento aspekt Alžbětiny otázky pomínil a namísto toho ji vysvětlil pojem spojení.

Alžběta, však neměla problém chápat spojení duše s tělem a ve své odpovědi z 1. července 1643 napsala: „I já shledávám, že smysly mi sdělují, že duše pohybuje tělem, ale už mi neříkají nic (o nic víc než rozum a představivost) o způsobu, jakým to dělá. Z toho pro mě plyne, že existují nějaké nám neznámé vlastnosti duše, které by snad mohly vyvrátit Váš závěr, ke kterému jste došel ve svých *Metafyzických meditacích* a o němž jste mě přesvědčil nejlepšími argumenty, totiž že duše nezabírá žádný prostor. Má pochybnost se opírá o pravidlo²⁰⁹, které tam uvádíte, když mluvíte o pravdě a nepravdě, přičemž nabádáte zdržet se soudů o tom, co dostatečně jasně nevnímáme, abychom se vyhnuli omylům, ke kterým tyto soudy vedou.“²¹⁰

Jak vidíme, Alžběta se ve všech třech svých dopisech na toto téma drží otázky, jak je duše s tělem spojená, a nakonec dovozuje závěr, že zřejmě existují zatím neznámé atributy duše, které by mohly znamenat, že je nějakým způsobem také rozlehlá.

Nevíme, zda se Descartes musel věnovat sporu s Voeti²¹¹, na nějž se odvolával na konci předchozího dopisu, nebo mu chyběly další argumenty. Je možné, že filosof Alžbětě

206 TOLLEFSEN, Deborah. Princess Elisabeth and the Problem of Mind-Body Interaction. *Hypatia*. 1999, roč. 14, č. 3, s. 64. DOI: 10.1111/j.1527-2001.1999.tb01052.x

207 Ibid., s. 65.

208 Ibid., s. 66.

209 Viz IV. meditace: „Když však nevnímám dost jasně a rozlišeně, co je pravdivé, je jasné, že budu jednat správně a nezmýlím se, zdržím-li se vynášení soudu.“ in DESCARTES, René. *Meditace o první filosofii; Námětky a autorovy odpovědi*, s. 56.

210 Alžběta Descartovi, Haag, 1. července 1643 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 72.

211 Podrobněji o sporu v I. části v kapitole 2.3

odpověděl a dopisy se ztratily, nebo téma prodiskutovali při osobním setkání, ale v korespondenci, jež se dochovala, se k tématu již explicitně nevrátili. Epistolární rozhovor pokračuje po tříapůlměsíční pauze Descartovým dopisem ze 17. listopadu 1643, v němž se bez souvislosti s předchozím dopisem zabývá matematickým problémem tří kruhů.²¹² Na naše téma ještě částečně navazuje téma vášní a svobodné vůle, které se řeší v pozdějších dopisech.²¹³

V dopisu z května 1647 je poslední zmínka k tématu, kdy Alžběta psala o knize, jejímž autorem je Cornelius ab Hogelande²¹⁴, a z jejích slov se však zdá, že výše naznačený postoj ztělesněné duše nezastává: „V tomto díle bych si velice cenila důkazů existence Boha, nebýt toho, že jste mě nazvykl vyžadovat je na základě principů našeho poznání. Nicméně srovnání, kterými [Hogelande] ukazuje, že duše je spojena s tělem a je nucena přizpůsobit se jeho formě, aby se podílela na dobru či zlu, které k ní přichází, mě zatím nepřesvědčují. Neboť tato jemná hmota, o níž předpokládá, že je díky teplu ohně nebo fermentaci obalena hrubší hmotou, je stále hmotou a přijímá svůj tlak či pohyb na základě množství a povrchů svých malých částí. Duše, která je nemateriální, by tohoto nemohla dosáhnout.“²¹⁵

2.6 Co měl Descartes odpovědět?

Descartes vlastně odmítl mechanistické vysvětlení změn pohybu jako relevantní pro otázku, jak mysl ovlivňuje tělo. Místo toho poukazuje na speciální pojem ‚spojení‘, jímž chápeme interakci mezi myslí a tělem a který je odlišný od pojmů, jejichž pomocí rozumíme vlastnostem mysli nebo těla zvlášť. Pokud jeden prvotní pojem vysvětlujeme pomocí jiného, dojdeme k chybnému závěru.

Podle Garbera se měl ovšem více držet vlastního fyzikálního vysvětlení, a sice v tom smyslu, že Alžběta a další její současníci, kteří sympatizovali s novou mechanistickou vědou, považovali pojem nárazu za srozumitelný sám o sobě, ba přímo za ‚model srozumitelnosti‘. Descartes ale ukazuje, že k úplnému pochopení pohybu v hmotném světě je potřeba božího působení. Mechanistický pojem nárazu, stejně jako scholastický pojem tíhy, pak parazituje na pojmu, který máme o interakci mysli a těla – oba pojmy jsou bez pojmu, který máme o interakci mysli a těla, nesrozumitelné. Garber se tedy domnívá, že interakce mysl-tělo je paradigmatickým pro veškeré kauzální vysvětlení, a z tohoto hlediska je třeba chápat všechny ostatní kauzální interakce, protože kdyby tomu tak nebylo, nebyl by žádný jiný druh kauzální interakce srozumitelný.²¹⁶

212 Podrobněji o problému v I. části v závěru kapitoly 2.6

213 Viz 1. kapitola této části – přehled korespondence

214 HOGELANDE, C. *Corn. ab Hogelande Cogitationes quibus Dei existentia, item animae spiritalitas, et possibilis cum corpore unio, demonstrantur, nec non brevis historia oeconomiae corporis animalis, proponitur, atque mechanice explicantur* [online]. Elzevir, 1646. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=S8FjAAAaAAJ>

215 Alžběta Descartovi, Crossen, květen 1647 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 163.

216 GARBER, Daniel. *UNDERSTANDING INTERACTION*, s. 28–9.

Podle Deborah Brownové se Descartes tím, že pro představu, jak mysl pohybuje tělem, použil analogii s tíhou, díky níž nám nečiní potíže představit si, jak by tíha, kdyby byla inteligibilní, mohla pohybovat tělesy, se Alžbětu snažil přesvědčit o tom, že

1. mohou existovat i jiné příčiny pohybu než náraz, a
2. že to již ví, protože je vtělená.²¹⁷

Dále pak Alžbětu vyzývá, aby duši přisoudila rozlehlost, protože si ji tak dovede představit sjednocenou s tělem, čímž se ovšem podle Brownové argumentace nikam neposouvá, protože Descartes zároveň říká, že duše je rozlehlá v jiném smyslu než tělo, a tím, že řekneme, že duše je rozlehlá, tedy říkáme pouze to, že působí prostřednictvím těla. Podle Brownové je Garberova domněnka, že karteziánská fyzika stojí na prvotním pojmu interakce mysli a těla, nepodložená, a pokud by platila, pak by tato fyzika byla založena na smyslové zkušenosti získané *a posteriori*. Dále uvádí, že Garber pomíjí pasáž z *Principů* (část II., bod 36), kde se říká, že pohyby ve světě mají dvě příčiny – obecnou příčinu, již je Bůh, který zachovává stále stejné množství pohybu, a partikulární příčinu, díky níž jednotlivé části hmoty získávají pohyby, které předtím neměly.²¹⁸

Podle ní Descartes nevysvětluje, jak mohou být tělesa příčinou pohybu, když jsou inertní. Karteziánská tělesa nemají sílu se pohybovat sama od sebe, ale Descartes uznává potřebu pojmu, který by vysvětloval, že mají sílu působit, tedy že se pohybují určitým směrem, pokud jim v tom nebrání překážka. Descartes ovšem nespojuje sílu či činnost tělesa s jeho pohybem, ale mluví o jakési tendenci či snaze tělesa zůstat ve stejném stavu. Tělesa pak působí i jinak než nárazem či přenosem pohybu, a co platí pro ně, platí i pro mysl, což Descartes napsal Henry Moreovi v dopisu z 5. února 1649: „...žádné netělesné substance nejsou v přísném slova smyslu rozlehlé. Chápu je jako druhy mohutností či sil, které sice mohou působit na rozlehlé věci, ale samy rozlehlé nejsou...“²¹⁹

Podle Brownové se mohla Alžběta mýlit v předpokladu, že veškerá kauzální interakce vyžaduje fyzický kontakt, ale nemusela se mýlit v předpokladu, že tato interakce vyžaduje rozlehlost. Descartes podle ní při vysvětlování interakce manévroval v prostoru, který „byl již utvářen pojetím děje, jenž podle všeho supluje základní atributy myšlení a rozlehlosti, ale zdá se, že není redukovatelný ani na jeden z nich.“²²⁰

217 BROWN, Deborah. Understanding Interaction Revisited. In: DUNCAN, Stewart a Antonia LOLORDO, eds. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013, s. 56.

218 Ibid., s. 57–9.

219 Ibid., s. 61–2.

220 Ibid., s. 63.

III. JAK ODPOVĚDĚT ALŽBĚTĚ JINAK?

V následující části práce se budeme zabývat pozicemi dalších myslitelů k otázce interakce duše–tělo a tělo–duše. Budeme postupovat chronologicky podle vydání příslušných spisů²²¹, a tudíž nebude hlavní dělicí linií Lamanšský průliv a způsob získávání poznatků, ale spíše rozdílné pojetí povahy a vztahu mezi substancemi. Obecně lze říci, že Descartův problém kauzálního působení zcela odlišných substancí lze řešit tím, že buď jednu ze substancí popřeme, nebo vzájemné působení vyloučíme.

1. *Thomas Hobbes*

„Pokaždé, když si námitky přečtu znovu, roste můj údiv nad tím, jak je možné, že lidé, kteří strávili tolik let meditováním a studiem, neumějí pochopit věci, jež jsou tak jednoduché a jasné. Většina z nich neumí ve sporu o pravdivé a nepravdivé rozlišovat a pan Gassendi, který má tak dobrou pověst díky svým znalostem, vznesl po Angličanovi ty nejméně rozumné námitky ze všech.“²²² Tímto „Angličanem“, o němž Alžběta psala a který má dle ní nejhorší námitky proti Descartovým *Meditacím*, byl autor III. námitek Thomas Hobbes (1588–1679).

Jeho jméno se v souvislosti s korespondencí mezi Descartem a princeznou Alžbětou objevuje spíše v pracích, které se zabývají tématy politické filosofie či etiky v dopisech z roku 1645²²³ a pozdějších. My se však podívejme, jakou pozici jejich současník a člen Mersennova okruhu zastával ve vztahu k našemu tématu. V tomto ohledu se totiž pozice princezny Alžběty, i přes její výše citované mínění o Hobbesových námitkách, nemusí jevit pozici Hobbesově zase tolik vzdálená – vzpomeňme na její „Přiznávám, že by pro mě bylo snazší přiznat duši hmotu a uznat, že zabírá prostor, než abych něčemu nehmotnému přiznala schopnost hýbat tělem a být jím pohybováno.“²²⁴

Thomas Hobbes ve své námitce ke druhé meditaci pravil: „Všichni filosofové nicméně odlišují subjekt od jeho schopností a aktů, to jest od jeho vlastností a esencí: něco jiného je totiž samo *jsoucno* a něco jiného jeho *esence*. Je tedy možné, že věc myslící je subjektem myšli, rozumu či chápavosti, a tudíž něčím tělesným: opak toho se přijímá, nikoliv prokazuje, a přesto je tento vývod základem pro závěr, k němuž chce pan Descartes podle

221 Viz časová osa s. 9

222 Alžběta Descartovi, Berlín, 5. prosince 1647 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 167.

223 Dopisy na téma Senekových spisů a praktického vládnutí, viz přehled korespondence, s. 34–6

224 Alžběta Descartovi, Haag, 10. června 1643 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 68.

všeho dospět.²²⁵ Podle Hobbese tedy mysl může být vlastností těla a Descartes neprokázal, že to tak není. V pasáži týkající se omylů filosofů v knize *De Corpore (O tělese)* argumentuje takto: „Odtud [z abstrahování vlastností od tělesa] pramení hrubé omyly některých metafyziků; z toho, že je možné uvažovat o myšlení bez uvažování o těle, totiž vyvozují, že není třeba myslícího těla; a z toho, že je možné uvažovat o kvantitě bez uvažování o tělese, se rovněž domnívají, že kvantita může existovat bez tělesa a těleso bez kvantity, takže těleso má kvantitu, když se k němu kvantita přidá. Z téhož pramene vyvěrají nesmyslná slovní spojení jako „abstraktní substance“, „oddělená podstata“ a další podobná.“²²⁶ Hobbes tedy tvrdí, že mysl je kvalitou těla a rozdíl mezi hmotnou substancí a její kvalitou existuje pouze tehdy, když si tuto kvalitu dokážete představit bez jakékoliv hmotné substance. Tedy že si sice představíte zelený trojúhelník, ale nedokážete si představit zelenou bez tvaru – zelená je kvalitou, která potřebuje tělo (trojúhelník), k němuž se může vázat.

Druhý Hobbesův argument útočí na pojem „nehmotná substance“, který je podle něj protimluv. V 4. kapitole I. části *Leviathana* (O člověku) napsal: „Všechna ostatní jména²²⁷ jsou jen bezvýznamné zvuky, a to dvojího druhu. Za prvé, když jsou to nová jména, jejichž význam nebyl objasněn žádnou definicí. Taková jména hojně razili scholastikové a popletení filosofové.

Za druhé, když lidé vytvoří jméno ze dvou jmen, jejichž významy jsou protikladné a neshodné, jako jsou jméno ‚netělesné těleso‘ nebo, což je totéž, ‚netělesná substance‘ a mnoho jiných. Kdykoli je totiž nějaké tvrzení nepravdivé, pak ta dvě jména, z nichž je složeno, neznamenaají – vzata dohromady a spojena vjedno – vůbec nic. Například je-li výrok ‚čtyřúhelník je kulatý‘ nepravdivým tvrzením, pak slovo ‚kulatý čtyřúhelník‘ neznamenaá nic, ale je pouhým zvukem.“²²⁸

Thomas Hobbes by tedy princezně Alžbětě mohl odpovědět zhruba takto: *Nemá smysl uvažovat o tom, jakým způsobem duše pohybuje tělem, protože se nejedná o dvě odlišné substance. To, že nám to tak připadá, vychází z chybného závěru, že mysl není hmotná, který odvozujeme od pouhé představitelnosti mysli bez těla. Myšlení je ovšem kvalitou těla, kterou si nelze představit bez hmotné podstaty.*

225 DESCARTES, René. *Meditace o první filosofii ; Námítky a autorovy odpovědi*, s. 149.

226 De Corpore, kap. 3., odst. 4. in HOBBS, Thomas, William MOLESWORTH a Graham Alan John ROGERS. *The collected works of Thomas Hobbes*. London: Routledge Thoemmes press, 1992, s. 33–4.

227 Tzn. jiná, než pozitivní a negativní jména věcí, viz odstavce 18. a 19. předcházející citovanému odstavci

228 HOBBS, Thomas et al. *Leviathan, aneb, Látká, forma a moc státu církevního a politického*. Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 30.

2. *Nicolas Malebranche*

S rodilým Pařížanem Nicolasem Malebranchem (1638–1715) si Alžběta krátce psala²²⁹, a jak jsme již zmínili dříve, tak dokonce nedlouho před svou smrtí seznámila s jeho *Conversations chrétiennes* Georga W. Leibnize, o čemž Leibniz napsal Malebranchovi začátkem roku 1679. Podle C. Palové na Alžbětu tyto Malebranchovy *Křesťanské rozhovory* sice zapůsobily, ale patrně ji rozladilo, že se jí tento filosof a zároveň katolický kněz pokoušel obrátit ke své víře.²³⁰

Vzhledem k naší otázce je důležité podívat se na to, jak kartezián Malebranche rozvíjí Descartův zákon pohybu. Ve II. části, kap. 2.6 jsme zmínili pasáž z *Principů* (část II., bod 36), kde se říká, že obecnou příčinou všech pohybů ve světě je Bůh, který zachovává stále stejné množství pohybu.

Pro další vysvětlení se můžeme začít do 3. kapitoly 2. dílu Malebranchova *Hledání pravdy*, kde pravil, že „žádná z přirozených příčin není *opravdovou* příčinou, ale že jsou všechny pouhými *příležitostnými* příčinami“, a tudíž je „zřejmé, že žádná tělesa, ani velká, ani malá, nemají sílu, aby sebou samými pohnula.“²³¹ Pakliže tělesa definujeme jako inertní, neschopná pohybovat sama sebou, pak z toho musíme „vyvodit, že jsou to duchové, již jimi hýbou.“²³² Jenomže mezi vůlí stvořených, a tedy narozdíl od Boha konečných duchů, a pohybem tělesa podle Malebranche neexistuje žádné *nutné spojení*, a tudíž „žádný stvořený duch nedokáže jakožto opravdová anebo hlavní příčina pohnout libovolným tělesem, stejně jako jsme řekli, že žádné těleso nedokáže pohnout sebou samým.“²³³

Pojem *nutné spojení* je zároveň definičním pro to, co autor označuje za *opravdovou příčinu*. Pouze ta je nutně spojena se svým účinkem. Hledáme-li, co je touto opravdovou příčinou, tak když „přemýšlíme o ideji Boha, tj. o ideji nekonečně dokonalé, a v důsledku toho všemocné bytosti, víme, že mezi jeho vůlí a pohybem všech těles existuje takové spojení, že je nemožné pojmout případ, kdy by chtěl, aby se nějaké těleso pohnulo, a ono by přesto zůstalo nehybné.“²³⁴

Člověk je výjimečný v tom, že svým duchem dokáže vnímat nutné spojení mezi příčinou a účinkem, jinak mezi stvořenými tělesy žádnou výjimkou není: „Ale nejenže lidé nejsou opravdovými příčinami pohybů, jež vyvolávají ve svém těle, zdá se dokonce, že

229 Lisa Shapirová uvádí, že se tyto dopisy ztratily, ale jejich obsah je shrnut v Malebranchově životopisu od Père Andrého. Viz pozn. 40 in ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, s. 15.

230 PAL, Carol. *Republic of women*, s. 264.

231 MALEBRANCHE, Nicolas. *Hledání pravdy, v němž se pojednává o přirozenosti lidského ducha a o tom, jak ho máme užívat, abychom se vyhnuli omylu ve vědách (2. díl)*. Martin VRABEC a Václav ZAJÍC, přel.. Praha: Togga, spol. s r.o. ve spolupráci s Univerzitou Karlovou, Fakultou humanitních studií, 2017, s. 294–5.

232 Ibid., s. 295.

233 Ibid.

234 Ibid.

kdyby jimi být mohli, spočíval by v tom spor. Opravdová příčina je ta, alespoň jak tomu rozumím, mezi kterou a jejím účinkem pozoruje duch nutné spojení. Duch vnímá nutné spojení pouze mezi účinky a vůlí nekonečně dokonalé bytosti. Jedině Bůh je tudíž opravdovou příčinou a jen on skutečně disponuje mocí pohybovat tělesy. Tvrdím dále, že je nepochopitelné, že by Bůh mohl udělit svou moc pohybovat tělesy lidem či andělům, a že ti, kdo tvrdí, že naše schopnost pohybovat pažemi je skutečnou mocí, musí připustit, že Bůh může duchům udělit rovněž moc tvořit, ničit, činit vše možným, krátce řečeno, že je může učinit všemocnými...²³⁵

Duše tedy nemůže hýbat tělem. Ačkoliv se nám to intuitivně zdá jako kauzalita, tak mezi rozhodnutím mysli něco udělat a pohybem těla dle Malebranche není *nutné spojení*. To existuje pouze mezi „Boží vůlí a věcí, již [Bůh] chce“²³⁶. Pakliže by takovou mocí disponovala stvořená tělesa, pak by měla moc, která však náleží jedině Bohu. Boží moc je Boží vůlí, a pokud Bůh chce tuto moc předat člověku, pak to znamená jen to, že člověku vlastní působení umožní, tedy, že pokud chce člověk „pohnout nějakým tělesem, pak tímto tělesem skutečně pohne,²³⁷ což je onou *příležitostnou příčinou*, která je umožněna *příčinou opravdovou*, tedy Bohem.

Z prosté zkušenosti se nám zdá, že pozorujeme nutný sled událostí, např. *pokud se oheň dostane do kontaktu s listem papíru, papír nutně shoří*. Malebranche do toho sledu přidal mezikrok – *pokud se oheň dostane do kontaktu s listem papíru a Bůh to umožní, papír nutně shoří*. Vynecháme-li umožnění účinku Bohem, vidíme, že v obou případech je hoření inherentní vlastností ohně, a mohlo by se zdát, že je tedy jeho vlastní mocí zachvacovat věci plamenem. My však podle Malebranche víme, že „v ohni existuje substanciální forma, doprovázená milionem schopností podobných zahřátí, rozpínání, ...“ a „víme, že oheň je pouhým dřevem, jehož všechny části jsou v neustálém pohybu, a že v nás pocit tepla vyvolává jen skrze tento pohyb“²³⁸, ale toto poznávání se týká přirozených příčin, jež považuje za příležitostné. Jinými slovy, působení těles ve světě má určité poznatelné zákonitosti a je vedeno přirozenými silami, ovšem tyto síly nejsou opravdovou příčinou jejich působení: „Všechny přirozené síly jsou tudíž jen vždy působící Boží vůlí. Bůh stvořil svět, protože tomu tak chtěl, *dixit & facta sunt*; pohybuje všemi věcmi a takto způsobuje všechny pozorovatelné účinky, protože také chtěl, aby si tělesa v průběhu srážky předávala pohyby podle jistých zákonů; a poněvadž jsou tyto zákony působné, působí, zatímco tělesa působit nemohou.“

Stejným způsobem může být člověk přirozenou příčinou pohybu své paže, ale je „zřejmé, že neexistuje nutné spojení mezi naší vůlí např. pohnout paží a pohybem

235 Ibid., s. 298.

236 Ibid., s. 299.

237 Ibid., s. 298.

238 Ibid., s. 289.

naší paže.“²³⁹ Navíc podle Malebranche ani ještě přesně nevíme, jakým způsobem životní duchové prostřednictvím nervů a svalů paží rozhýbou, a ti, co o tom nevědí nic, často hýbou pažemi obratněji než nejlepší anatomové, a nezbyvá tedy než konstatovat: „Lidé tudíž chtějí pohnout svojí paží, přičemž jedině Bůh může a ví, jak jí pohnout.“²⁴⁰ Na základě této citace bychom mohli předpokládat, že pokud bychom tuto znalost měli, pak bychom mohli být opravdovou příčinou pohybu paže, ale to Malebranche hned vyvrací: „Neexistuje však nikdo, kdo by jen věděl, co má učinit, aby pohnul jediným svým prstem prostřednictvím životních duchů.“²⁴¹ Kromě toho, že mysl není schopná pohybovat tělem, tak není ani schopná tvořit ideje, protože ani „ti nejvznešenější duchové [...] Nemohou poznat nic, dokud je Bůh neosvítí.“²⁴²

Pomineme-li problematiku svobodné vůle, která si v Malebranchově pojetí kauzality obtížně hledá místo, pak musíme konstatovat, že v otázce vzájemného působení těla a mysli by jeho odpověď Alžbětě mohla být elegantně jednoduchá: *Duše tělem nepohybuje, neboť žádné stvořené a tedy konečné věci nejsou opravdovou příčinou svého pohybu. Mezi příčinou (myšlenkou, impulsem k pohybu) a účinkem (pohybem) není nutné spojení, ale to, co se nám jeví jako kauzalita je jen příležitostí k uplatnění Boží vůle.*

239 Ibid., s. 297.

240 Ibid., s. 298.

241 Ibid., s. 299.

242 Ibid., s. 296.

3. Benedikt Spinoza

Rodina Benedikta Spinozy (1632–1677), tehdy Espinozové, byla původně součástí velké španělské a portugalské židovské komunity. Po dokončení španělské reconquisty (1492) uprchla do Portugalska, z něhož byla vyhnána o generaci později, aby nakonec našla azyl v Holandsku.²⁴³

Spinoza se narodil a vyrůstal v Amsterdamu, kde byl jeho otec, úspěšný obchodník, váženým členem židovské komunity, která jeho synovi poskytla vzdělání ve škole Talmud-Tóra. Spinoza později převzal se svým bratrem vedení otcova podniku a díky obchodním aktivitám se zřejmě dostával do kontaktu s rozmanitějšími myšlenkovými proudy. Pravděpodobně kvůli svým neortodoxním názorům byl však v roce 1656 z tamní židovské obce exkomunikován, vinou čehož nemohl dál pokračovat v obchodu a někdy v této době se začal zabývat broušením čoček. Počátkem 60. let se přestěhoval do Rijnsburgu poblíž Leidenu, kde možná navštěvoval některé přednášky na tamní univerzitě.²⁴⁴

A právě leidenskému studentu teologie Johannu Casariovi nadiktoval text jediného spisu, který za svého života vydal pod svým jménem, a v němž se zabýval výkladem Descartových *Principů filosofie*. Spis byl vydán v roce 1663 a Martin Hemelík v předmluvě k jeho českému vydání píše, že touto dobou byla „myšlenková či duchovní atmosféra na leidenském vysokém učení stále ještě silně ovlivňována karteziánskými idejemi“²⁴⁵. Spinoza vykládá *Principy* geometrickým způsobem, což je metoda, kterou použije i u svého hlavního, posmrtně vydaného díla, *Etika*. Z Rijnsburgu se v roce 1663 přestěhoval do Voorburgu poblíž Haagu, do něhož se přestěhoval v roce 1670 a zůstal tam až do své smrti v roce 1677.

Připomeňme ještě, že v roce 1673 odmítl Spinoza nabídku vedení katedry filosofie na univerzitě v Heidelbergu, kterou mu jménem Alžbětina bratra Karla Ludvíka učinil tamní profesor Johann Ludwig Fabricius. Spinoza, který nikdy neopustil Holandsko, tuto nabídku vážně zvažoval, ale rozhodl se zůstat u dosavadního způsobu života, aby se kvůli výuce studentů nemusel „vzdát pokroku ve filosofii“ a též proto, že se obával dvojznačné věty ve Fabriciově pozvání, která podmiňovala jeho případné působení na univerzitě tím, aby „nezneužíval“ své filosofické svobody „k narušování uznávaného náboženství“.²⁴⁶

243 DUNCAN, Stewart, ed. Introduction. In: DUNCAN, Stewart, ed. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013, s. xviii–xix.

244 DUTTON, Blake D. Spinoza, Benedict De | Internet Encyclopedia of Philosophy. In: , sek. 1. Life and Works [cit. 03.06.2024]. Dostupné z: <https://iep.utm.edu/spinoza/>

245 SPINOZA, Benedictus de. *René Descarta Principy filosofie : bilingva*. Martin HEMELÍK, přel.. Praha: Filosofia, 2004, s. 21–2.

246 NADLER, Steven M. *Spinoza: a life*. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 1999, s. 313. Podrobněji o nabídce a důvodech Spinozova odmítnutí s. 311–14

Předtím než zkusíme navrhnout, co by snad Benedikt Spinoza odpověděl na Alžbětinu otázku, se podívejme, jak v I. části *Etiky* definuje základní pojmy:

- *Substance* je něco, „co je samo v sobě a co je chápáno ze sebe sama, tj. to, k vytvoření jehož pojmu není zapotřebí pojmu nějaké další věci“²⁴⁷.
- *Atributy* jsou základním určením substance, jsou „něčím, co rozum postihuje ze substance jako něco takového, v čem záleží její esence“²⁴⁸.
- *Esence* je „snaha, s níž se libovolná věc snaží setrvávat ve svém bytí“²⁴⁹ a pokud se tato snaha vztahuje „jen k mysli, nazýváme ji vůlí, vztahuje-li se současně k mysli i k tělu, nazýváme ji pudem“²⁵⁰.
- *Mody* jsou „stavy substance, neboli to, co je v něčem jiném a je z toho jiného také chápáno“²⁵¹.

Přesto, že výše uvedené platí pro všechny substance, se nakonec ukáže, že „jiná substance než Bůh nemůže ani existovat, ani být chápána“²⁵². Toto tvrzení Spinoza podporuje tím, že substance se musí od sebe lišit a nemohou mít žádný společný atribut: „V přírodě nemohou existovat dvě nebo více substancí s toutéž přirozeností nebo týž atributem.“²⁵³ Pakliže by tedy existovala nějaká jiná substance než Bůh, měla by nějaký atribut společný s Bohem, a protože nemůže existovat více substancí se společným atributem²⁵⁴, nemůže existovat žádná jiná substance než Bůh.

Bohem Spinoza rozumí „absolutně nekonečné jsoucno, tj. substancí sestávající z nekonečného počtu atributů“ a k „jeho esenci náleží vše, co vyjadřuje esenci a co v sobě nezahrnuje žádnou negaci“²⁵⁵. Máme tedy jednu nekonečnou substancí, která je vymezena negativně – není nic mimo ni a neobsahuje zápor, tedy konečnost. Tato substance má nekonečné množství atributů, ale lidskému rozumu jsou přístupné pouze dva: rozlehlost a myšlení. Atributy nejsou souhrnem jednotlivin, nýbrž smyslem jednotlivé věci. Např. atribut „rozlehlost“ je plně přítomen v každé jednotlivé kapce rosy.

247 Odd. I., Definice 3. In: SPINOZA, Benedictus de. *Etika*. Karel HUBKA, přel.. Praha: Dybbuk, 2004, s. 9.

248 Odd. I., Definice 4. In: Ibid.

249 Odd. III., Tvrzení 7. In: Ibid., s. 108.

250 Odd. III., Poznámka k tvrzení 9. In: Ibid., s. 109.

251 Odd. I., Definice 5. In: Ibid., s. 9.

252 Odd. I., Tvrzení 14. In: Ibid., s. 19.

253 Odd. I., Tvrzení 5. In: Ibid., s. 11.

254 K tomu, zda by mohly mít dvě substance nějaký společný atribut se ještě vrátíme v následující kapitole o Leibnizovi.

255 Odd. I., Definice 6. In: SPINOZA, Benedictus de. *Etika*, s. 9–10.

Modus je pak stavem substance z hlediska atributu myšlení a z hlediska atributu rozlehlosti. Aby to nebylo příliš jednoduché, existují dva typy těchto stavů:

1. *Nekonečné a věčné mody*, které vyplývají z „absolutní přirozenosti Boha, a to bezprostředně, nebo zprostředkovaně prostřednictvím nějaké modifikace“²⁵⁶. V rámci atributu „myšlení“ se jedná o nekonečný rozum a v rámci atributu „rozlehlost“ to je pohyb a klid. Příkladem zprostředkovaného modu je tvářnost celého vesmíru, která je nekonečně proměnlivá, ale vždy táž.²⁵⁷
2. *Konečné a časové mody*, které též vyplývají z božské přirozenosti nějakého atributu Boha, ale pouze tak, že je tento atribut „modifikován nějakou modifikací, jež je konečná a má determinovanou existenci“²⁵⁸. V atributu „rozlehlosti“ se jedná o jednotlivá tělesa a v rámci atributu „myšlení“ jsou to jednotlivé ideje.

Podstatou substance, „kterou nazýváme Bohem neboli přírodou“²⁵⁹ je, že existuje *nutně* a, ať už je modus konečný či nekonečný, je determinován božskou přirozeností: „V přírodě neexistuje nic náhodného, nýbrž všechny věci jsou přirozeností Boha nutně determinovány k určitému modu existence a působení.“²⁶⁰ Ztotožnění Boha s přírodou, které znamená, že svět není stvořený Bohem, ale je Bohem, vyplývá ze samotného faktu jediné substance a bylo jistě jedním z důvodů, pro něž autor váhal s publikováním tohoto spisu. Nicméně Spinozova příroda má dvě stránky – *příroda tvořící* (*natura naturans*), kterou rozumí „takové atributy substance, které vyjadřují věčnou a nekonečnou esenci“²⁶¹ a *příroda vytvořená* (*natura naturata*), což jsou „všechny ty věci, jež vyplývají z nutnosti přirozenosti Boha neboli z každého atributu Boha, tzn. všechny mody atributů Boha, pokud je chápeme jako věci, jež jsou v Bohu a jež bez něho nemohou být, ani být chápány.“²⁶² Henry E. Allison k tomu podotýká, že toto rozlišení přírody na aktivní neboli generující (zdroj věcí) a pasivní neboli generovanou (partikulární věci závislé na zdroji a skrze něj pojaté) je svého druhu dualismus, protože tím, „že se vzdáváme rozlišování mezi Bohem a přírodou, jsme nuceni rozlišovat mezi dvěma aspekty Boha či přírody“²⁶³.

Teď, když jsme se stručně seznámili s některými základními prvky Spinozova substančního monismu, zkusme si nejprve přeformulovat Alžbětinu otázku tak, aby

256 Odd. I., Tvrzení 23. In: *Ibid.*, s. 30.

257 Viz poznámku 21 k odd. I. In: *Ibid.*, s. 259.

258 Odd. I., Tvrzení 28. In: *Ibid.*, s. 33.

259 Odd. IV., Předmluva In: *Ibid.*, s. 164.

260 Odd. I., Tvrzení 29. In: *Ibid.*, s. 33.

261 Odd. I., Tvrzení 29., Poznámka In: *Ibid.*, s. 34.

262 *Ibid.*

263 ALLISON, Henry E. *An introduction to the philosophy of Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022, s. 66.

tomuto systému odpovídala: Je možné, aby konečné mody náležející jednomu ze dvou lidem známých atributů jediné substance působily na konečné mody náležející druhému z těchto atributů?

Pamětlivi 4. axiómu I. oddílu *Etiky*: „Poznání účinku závisí na poznání příčiny a zahrnuje ji v sobě“²⁶⁴, musíme konstatovat, že pokud by konečný modus spadající pod jeden atribut měl působit na konečný modus spadající pod jiný atribut, pak by poznání tohoto modu zahrnovalo poznání tohoto jiného atributu a odporovalo by 10. tvrzení tamtéž, že „každý atribut jedné a téže substance musí být chápán ze sebe sama“²⁶⁵.

Vraťme se k situaci z předchozí podkapitoly a představme si člověka, kterak pohne paží, například proto, aby odstrčil někoho, kdo mu šlápl na nohu. Nyní víme, že tento člověk a vše kolem něho (*natura naturata*) je součástí Boha (*natura naturans*), jímž je vše determinováno. To, že mu někdo šlápnul na nohu, on v mysli cítil bolest a rozhodl se dotýčného odstrčit, není kauzálně provázáno. Podle Spinozy jde o dvě nezávislé řady událostí, které probíhají paralelně. Kauzálně provázané jsou každá ve své rovině, jedna v rovině myšlení a druhá v rovině rozlehlosti. Jsou to stavy jedné substance, na které se díváme z hlediska dvou atributů.

Avšak skutečnost, že myšlení a rozlehlost jsou rozdílné atributy jedné substance a nemohou na sebe příčinně působit, neznamená, že spolu jednotlivá těla a mysli nějakým způsobem nesouvisí: „Uspořádání a vzájemná souvislost idejí je totožná s uspořádáním a vzájemnou souvislostí věcí.“²⁶⁶ Každý duševní stav odpovídá tělesnému stavu a naopak, aniž by na sebe kauzálně působily, ale existuje mezi nimi důsledná korelace. Tento paralelismus platí pro všechny hmotné věci (mody božského atributu rozlehlosti), jímž každé zvláště odpovídá idea (modus božského atributu myšlení), která je jednou z nekonečné řady idejí, které tvoří nekonečný božský rozum.

Stejný princip podléhající božské přirozenosti platí samozřejmě i pro člověka – Jeho „mysl a tělo, jsou totéž individuum, které je chápáno jednou ve smyslu atributu myšlení a podruhé ve smyslu atributu rozlehlosti“.²⁶⁷ Důsledkem toho, že „předmětem ideje, která konstituuje lidskou mysl, je tělo neboli určitý skutečně existující modus rozlehlosti a nic jiného“²⁶⁸, je dle Spinozy skutečnost, že „člověk sestává z mysli a těla a že lidské tělo existuje potud, pokud je pociťujeme“²⁶⁹.

Jedinec je pak tělem, které „sestává z velkého počtu individuí (různé přirozenosti) a každé z těchto individuí je samo o sobě velmi složité“ a tato individua „jsou podněco-

264 SPINOZA, Benedictus de. *Etika*, s. 10.

265 *Ibid.*, s. 15.

266 Odd. II., Tvrzení 7. In: *Ibid.*, s. 54.

267 Odd. II., Poznámka k tvrzení 21. In: *Ibid.*, s. 72.

268 Odd. II., Tvrzení 13. In: *Ibid.*, s. 60.

269 Odd. II., Důsledek Tvrzení 13. In: *Ibid.*, s. 61.

vána nejrůznějšími způsoby vnějšími tělesy“ atd.²⁷⁰, tedy je složitým druhem rozlehlého tělesa složeného z různých věcí (individuí, různé přirozenosti) a jako celek je ve složitých vztazích se svým okolím, jimiž je zároveň vymežováno, a je tedy vhodným korelátem podobně složité lidské mysli, jejíž formální bytí je konstituováno ideou (reprezentací těla), která taktéž „není jednoduchá, nýbrž se skládá z velkého počtu idejí“²⁷¹.

Ač jsem si vědom mnohých nezodpovězených otázek, domnívám se, že v tomto místě můžeme Spinozův náročný text opustit a zkusit zformulovat jeho hypotetickou odpověď princezně Alžbětě. Domnívám se, že by mohla znít zhruba takto: *Duše a tělo jsou dvě strany téže mince a tato jednota znamená, že mezi nimi neexistuje žádné skutečné oddělení; jsou to jen dva způsoby, jakými se manifestuje jedna substance (Bůh či příroda), která je chápána sama ze sebe a mimo ni nic není. Má nekonečně mnoho atributů, ale lidským rozumem chápeme jen tyto dva – myšlení a rozlehlost. To jsou dvě roviny, v nichž probíhají paralelně a synchronizovaně všechny události, které jsou determinovány božskou přirozeností. Pohyb těla, spadající pod atribut rozlehlosti, tedy není přímo způsoben myšlenkou, která spadá pod atribut myšlení, ale důsledně s ní koreluje.*

270 Odd. II., Postuláty In: Ibid., s. 66.

271 Odd. II., Tvrzení 15. In: Ibid., s. 67.

4. Gottfried Wilhelm Leibniz

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) se narodil v saském Lipsku dva roky před koncem třicetileté války do přísně luteránské rodiny. Jeho otec, Friedrich Leibnütz, pocházel z Altenbergu v Krušných horách a byl notářem a profesorem morální filosofie na Lipské univerzitě. Matka, Catharina, byla dcerou lipského profesora práv Wilhelma Schmucka a po smrti manžela (1652) se již znovu nevdala a věnovala se výchově tehdy šestiletého Gottfrieda Wilhelma a jeho mladší sestry.²⁷²

Po otci zdědil rozsáhlou knihovnu, která mu byla v 8 letech zpřístupněna a díky níž se od raného dětství „samovzdělával“ a sytil svůj mimořádný intelekt. Zároveň se mu dostalo i formálního vzdělání na přípravné škole a později i na univerzitě.²⁷³

Studoval filosofii a práva na univerzitách v Lipsku, Jeně a Aldorfu. Po studiích se seznámil s baronem Johannem Christianem z Boyneburgu, který mu zajistil (1668) místo u dvora mohučského kurfiřta a arcibiskupa Jana Filipa ze Schönbornu. Ten ho roku 1672 vyslal na diplomatickou misi do Paříže, kde (s přerušáním krátkým pobytem v Londýně) pobýval do roku 1676 a měl možnost se tam seznámit s intelektuální elitou své doby.²⁷⁴

S mnohými učiteli se seznámil při setkáních v domě Antoina Arnaulda, když se jeho prostřednictvím pokoušel sejit s jeho synovcem a sekretářem Ludvíka XIV. pro zahraniční záležitosti, Simonem Arnauld de Pomponne. Pro Leibnizův pařížský pobyt bylo nejdůležitější seznámení se s holandským matematikem Christiaanem Huygensem, který byl pověřen plánováním a organizací Královské akademie věd a stal se mladému mysliteli mentorem v matematice, které se zde Leibniz, kromě diplomacie, nejvíce věnoval. V této době dohlížel také na výrobu alespoň částečně funkčního dřevěného modelu svého počítačového stroje, který na rozdíl od stroje Pascalova, jenž uměl pouze sčítat a odčítat, automaticky prováděl i násobení, dělení, a dokonce i vyvozování druhých a třetích odmocnin.²⁷⁵

Pascalovy spisy studoval společně s Ehrenfriedem W. von Tschirnhauserem, s nímž se zde spřátelil, a diskutovali i další matematické problémy, včetně infinitezimálního počtu, jehož objev dokončil v posledním roce pařížského pobytu a který byl důležitým nejen pro matematiku a fyziku, ale i pro Leibnizovu filosofii a jeho projekt univerzálního systému symbolů *characteristica universalis*. Rok před odchodem z Paříže se setkal také s Nicolasem Malebranchem.²⁷⁶

272 ANTOGNAZZA, Maria Rosa. *Leibniz: an intellectual biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 26–7.

273 *Ibid.*, s. 32–4.

274 Časová osa In: ANTOGNAZZA, Maria Rosa. *Leibniz*.

275 *Ibid.*, s. 141–3.

276 *Ibid.*, s. 161–7.

Leibniz se po delším zvažování, zřejmě i z finančních důvodů (zemřel jak jeho patron z Boyneburgu, tak jeho zaměstnavatel z Mohuče), rozhodl využít nabídky stát se dvorním radou v Hannoveru u Brunšvicko-Lüneburského vévody Jana Fridricha (1625–1679).²⁷⁷

Cestu do Hannoveru, kam dorazil koncem roku 1676, si prodloužil návštěvou tajemníka Královské společnosti a svého přítele Heinricha Oldenburga v Londýně. Leibnizovi zde bylo umožněno pořídit si poznámky z některých rukopisných prací Gregoryho a Newtona. Oldenburg mu též nechal opsat tři dopisy, které dostal od Spinozy, jenž byl zřejmě i tématem jejich setkání.²⁷⁸ Leibniz se o Spinozu zajímal a již dříve žádal po svém příteli Tschirnhausovi, aby mu poskytl rukopisnou kopii dosud nevydané *Etiky*, ale ten k tomu nezískal Spinozovo svolení a nemohl mu vyhovět.²⁷⁹

Leibniz pak, přes četné zastávky a setkání s dalšími lidmi, pokračoval do Haagu, kde se setkal a hovořil „několikrát a velmi dlouze“ s Benediktem Spinozou.²⁸⁰ Jedním z témat, které řešili, byl důkaz Boží existence, což potvrzuje poznámka²⁸¹ na dokumentu nadepsaném „Že existuje nejdokonalejší bytost“²⁸², který je součástí obrovské Leibnizovy rukopisné pozůstalosti: „Předložil jsem tento argument panu Spinozovi, když jsem byl v Haagu, a on jej považoval za správný. Jelikož mu zpočátku odporoval, zapsal jsem si ho a přečetl mu tento text.“²⁸³

Spinoza zemřel čtvrt roku po tomto setkání a Leibniz započal kariéru u hannoverského dvora, kde, ačkoliv odtud podnikal různé cesty, setrval zbylých 40 let svého života. Jeho počáteční pozice, správce zemské knihovny, neodpovídala představám o tom, jaké bude mít u dvora postavení. V Mohuči, se v již velmi mladém věku podílel na právních reformách prvořadého významu. Nedávno se ještě osobně stýkal s předními intelektuály v Paříži a Londýně a po vynikajících výsledcích v matematice a technice dorazil do intelektuálně poklidného Hannoveru. Nicméně ve vévodovi Janu Fridrichovi našel příznivce, který měl pochopení pro jeho velké plány na společenské reformy a rozvoj věd či sjednocení luteránů a katolíků. Ačkoliv tedy Leibniz ve dvorské hierarchii nezastával vysokou funkci, tak bydlel v samém srdci dvora a poměrně rychle se stal vévodovým osobním poradcem v široké škále otázek. Činorodý Leibniz se pustil do reorganizace svěřené knihovny a zá-

277 Ibid., s. 154.

278 Ibid., s. 176.

279 Ibid., s. 168–9.

280 Ibid., s. 177.

281 Na tuto poznámku jsem narazil v knize, která poutavě, ale poněkud spekulativním způsobem líčí toto setkání. In: STEWART, Matthew. *The Courtier and the Heretic Leibniz, Spinoza, and the Fate of God in the Modern World*. New York: W.W. Norton and Company, 2007, s. 199.

282 LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *De summa rerum: metaphysical papers, 1675 – 1676*. George H. R. PARKINSON, ed. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1992, s. 101.

283 Ibid., s. 103.

roveň předkládal další plány na zlepšení panství a získání dodatečných příjmů, které by se daly využít k vědeckým účelům. Navrhoval různé právní i sociální reformy. Mimoto udržoval živou intelektuální debatu prostřednictvím rozsáhlé korespondence.²⁸⁴

Jak jsme již zmínili v první kapitole, s princeznou Alžbětou se Leibniz seznámil při její návštěvě Hannoveru (1678) a nedlouho před její smrtí ji navštívil v Herfordu, kde se zastavil při své cestě do Harzu, kam putoval v roli důlního inženýra pracujícího na projektu čerpadel vody poháněných větrnými mlýny. U lůžka nemocné Alžběty se setkal s její sestrou Žofií, o níž ještě netušil, že se brzy stane jeho spřízněnou duší na hannoverském dvoře, s níž bude moci diskutovat filosofická témata. Ta se po náhlém skonu Jana Fridricha v prosinci 1679 stala manželkou nového vévody a prvního hannoverského kurfiřta, Arnošta Augusta (16929–1698). Ten však již neměl pro Leibnizovo dosavadní reformní úsilí tolik pochopení jako jeho zesnulý bratr a požadoval po něm spíše řešení inženýrských problémů v harcových dolech a psaní dějin rozvětveného rodu Guelfů, z něhož pocházel.²⁸⁵

Posledních 18 let u dvora pracoval pro kurfiřtova syna Jiřího Ludvíka (1660–1727), který se roku 1714 stal anglickým králem Jiřím I. a k Leibnizovi měl podobně rezervovaný vztah jako jeho otec – nicméně na ochranu matky Jiřího Ludvíka, kurfiřtky-vdovy Žofie, se Leibniz mohl spoléhat. Po nástupu Jiřího Ludvíka vycházel Leibniz mnohem lépe s jeho sestrou Žofií Šarlotou (1668–1705), braniborskou kurfiřtkou a pruskou královnou, která se sama označovala za jeho žačku. Leibniz s ní diskutoval filosofická témata, korespondoval a během posledních 7 let jejího života strávil v jejím berlínském paláci (Lützenburg, později Charlottenburg) v součtu 24 měsíců. V únoru 1700 byl Leibniz zvolen zahraničním členem francouzské Královské akademie věd a hned v březnu téhož roku Fridrich III., braniborský kurfiřt a manžel Žofie Šarloty, schválil založení astronomické observatoře a Společnosti věd v Berlíně a Leibnize jmenoval jejím prvním předsedou. V létě 1702 byla pak během rozhovorů se Žofií Šarlotou v zahradách Lützenburgu zaseta semena Leibnizovy Theodicey z roku 1710.²⁸⁶

Poslední dva roky Leibnizova života, kdy se v září 1714 vrátil do Hannoveru po téměř dvouletém pobytu ve Vídni, kde byl jmenován ředitelem chystané společnosti věd a pro prince Evžena Savojského sepsal *Principy přírody a milosti založené na rozumu*, byly poznamenány frustrací a osamělostí. Newtoniáni s ním vedli spor o autorství infinitezimální počtu a obviňovali ho z krádeže Newtonových myšlenek. Žofie Hannoverská zemřela před jeho návratem a její syn Jiří Ludvík se i s mnoha dvořany přesunul do Londýna, přičemž Leibnizovi zakázal je následovat, dokud nedopíše dějiny Guelfů, což byl úkol, který mu zadal už jeho otec, a který Leibniz, před svou smrtí na podzim 1716 již nestihl dokončit.²⁸⁷

284 ANTOGNAZZA, Maria Rosa. *Leibniz*, s. 195–204.

285 *Ibid.*, s. 195–6, 213.

286 *Ibid.*, s. 381–8.

287 *Ibid.*, s. 521–3.

Přes své pracovní a diplomatické povinnosti u hannoverského dvora, kde zastával různé funkce, po sobě zanechal rozsáhlou korespondenci a obdivuhodné množství spisů, návrhů pojednání, fragmentů, náčrtů a poznámek z mnoha tematických oblastí: Od filosofie a matematiky k astronomii, fyzice, chemii a geologii, k botanice, psychologii, medicíně a přírodopisu, k právu, etice a politické filosofii, k historii a antice, němčině, evropským a čínským jazykům, k lingvistice, etymologii, filologii a poezii, k teologii i širokému spektru praktických záležitostí: Od právní reformy po sjednocení církví, od diplomacie a praktické politiky po institucionální reformy, technologické inovace a organizaci vědeckých společností, knihoven či obchodu s knihami.²⁸⁸

Tento poněkud obšírný úvod a dlouhý výčet Leibnizovy pozůstalosti, která zaměstnává generace badatelů v rozličných oborech, nechť slouží jako upozornění, že pokusit se formulovat naši odpověď pro princeznu Alžbětu, bude přinejlepším pouhým náčrtem.

Leibnizem popisovaný svět se skládá z nekonečně mnoha konečných substancí a pro tyto individuální substance užívá v pozdějších spisech termínu „*monáda*“, jež není „nic jiného než jednoduchá substance, která vstupuje jako prvek do složených věcí“.²⁸⁹ Složené věci se mohou rozložit, ale monády „mohou vzniknout pouze stvořením a zaniknout pouze zničením“²⁹⁰. Složená věc je „nahromadění neboli agregát“²⁹¹ těchto monád.

Termín monáda v sobě nese význam, který „znamená ‚jednotku‘ neboli to, co je jedno“²⁹². To je důležité, protože jak jsme si již ukázali, hmotná tělesa jsou agregáty, které nemohou být substancí, protože nejsou skutečně jednotné, tzn. dají se dělit a sama dělitelnost je pro Leibnize podstatou rozlehlosti: „tam, kde nejsou žádné části, není možná ani rozprostraněnost, ani tvar a také ani dělitelnost. Monády jsou opravdové atomy přírody a jedním slovem počátky věcí.“²⁹³ Všimněme si, že opravdové atomy (tedy monády) nedělitelné jsou, což je podmínka, kterou nespĺňují atomy hmoty, které „nehledě k tomu, že jsou ještě složeny z částí a že nepřekonatelná souvislost jedné části s druhou (pokud ji lze pochopit či rozumně předpokládat) by nijak nevedla k zrušení jejich různosti,“²⁹⁴ by tedy, i kdyby byl atom složený z fyzicky neoddělitelných částí, stále byly agregáty. ‚Testem dělitelnosti‘ by neprošla ani Descartova *res extensa*, jejíž podstatou je rozlehlost, která dělitelná je.

288 Ibid., s. 2.

289 Monadologie, §1 In: LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *Monadologie a jiné práce*. Jindřich HUSÁK, přel.. Praha: Svoboda, 1982, s. 156.

290 Monadologie, §6 In: Ibid.

291 Monadologie, §2 In: Ibid.

292 Principy přírody a milosti založené na rozumu, §1 In: Ibid., s. 173.

293 Monadologie, §3 In: Ibid., s. 156.

294 Nová soustava přírody a vzájemného spojení substancí, jakož i jednoty duše a těla In: Ibid., s. 120.

Monády jsou navíc navzájem kauzálně zcela izolovány: „Také se nedá vysvětlit, jak by monáda mohla být ve svém nitru působením jakéhokoli jiného stvoření porušena nebo změněna [...] Monády nemají žádná okna, jimiž by do nich mohlo něco vstupovat nebo z nich vystupovat. Akcidenty se ani nemohou odpoutat od substancí, ani se nemohou procházet vně substancí [...] Proto nemůže zevnějšku vstoupit do monády ani substance ani akcident.“²⁹⁵ Monády tedy na sebe nemohou působit, ale navíc je každá z nich jakoby oddělená od světa, nezávislá na jakékoli jiné věci kromě Boha: „...každá substance je jakoby světem pro sebe, který je kromě Boha na všech ostatních věcech nezávislý“²⁹⁶.

Dalším definičním znakem monády je, že je jedinečná, „neboť v přírodě nikdy neexistují dvě jsoucna, která by byla dokonale identická“²⁹⁷ a každé stvořené jsoucno včetně monád „podléhá změně a v každé se tato změna děje kontinuálně“²⁹⁸ a z „vnitřního principu“²⁹⁹. Monáda má dvě formy projevu – *percepce* a žádostivost, která „působí změnu či přechod od jedné percepce k druhé“³⁰⁰ ale „nedosahuje vždy úplně celé percepce, k níž směřuje. Dosahuje jí však alespoň částečně, a tak dochází k novým percepčním“³⁰¹. Zdroj aktivity tedy vzniká z nitra jednoduché substance, ve které ovšem nemůžeme „nalézt nic více než právě toto: percepce a jejich změny. Pouze v nich mohou záležet všechny vnitřní činnosti jednoduchých substancí“³⁰², které tedy mají „jistý druh soběstačnosti (AUTARKEIA), jež je činí zdrojem jejich vnitřních dějů a jakými si netělesnými automaty“³⁰³ přičemž v dalším odstavci Leibniz konstatuje, že pokud bychom chtěli všechny jednoduché substance mající percepce a žádosti „pojmenovat ‚duši‘“³⁰⁴, pak bychom tak učinit mohli, ale postačí nám pro ně výraz „monády“, kdežto ‚duši‘ si vyhraduje pro ty monády, „jejichž percepce je zřetelnější a doprovázená vzpomínkou.“³⁰⁵

A právě z hlediska zřetelnosti/zmatenosti svých percepce mají být monády rozlišovány: „Tak se připisuje monádě činnost, pokud má zřetelné percepce, a trpnost, pokud je má zmatené.“³⁰⁶ Monády jsou podle tohoto klíče uspořádány do hierarchických vztahů – od duše člověka až po nekonečně malou monádu, přičemž vztah dominance a podřízení jedné monády nad druhou je určen Bohem: „Neboť Bůh při porovnávání dvou jednoduchých sub-

295 Monadologie, §7 In: Ibid., s. 156–7.

296 Metafyzické pojednání, §14 In: Ibid., s. 68.

297 Monadologie, §9 In: Ibid., s. 157.

298 Monadologie, §11 In: Ibid.

299 Monadologie, §13 In: Ibid., s. 158.

300 Monadologie, §15 In: Ibid.

301 Ibid.

302 Monadologie, §17 In: Ibid., s. 159.

303 Monadologie, §18 In: Ibid.

304 Monadologie, §19 In: Ibid.

305 Ibid.

306 Monadologie, §49 In: Ibid., s. 164.

stancí nachází v jedné každé důvody, jež ho nutí, aby první přizpůsobil druhou, a následkem toho, co je třeba považovat v určitých ohledech za aktivní, z jiného hlediska je pasivní ...“³⁰⁷.

Podle Leibnizova principu *dostatečného důvodu* („žádný fakt nemůže být pravdivý a jsoucí, žádná výpověď nemůže být správná, není-li dostatečný důvod, proč je tomu tak, a ne jinak, i když nám ve většině případů tyto důvody nemohou být známy“³⁰⁸) musí dostatečný důvod existovat i pro skutečnost, že z božích idejí obsahujících nekonečný počet možných světů, uspořádal Bůh svět, respektive monády, právě takto. A podle Leibnize nelze nalézt tento důvod „v ničem jiném než ve *vhodnosti* nebo ve stupních dokonalosti, jež tyto monády obsahují...“³⁰⁹

Každá jednotlivá monáda tedy zaujímá relativní pozici vůči ostatním monádám a zároveň v sobě všechny tyto vztahy zahrnuje, a proto je „živým, neustálým zrcadlem vesmíru“³¹⁰, přičemž reprezentuje vesmír ze své jedinečné perspektivy: „A jako se jedno a totéž město, pozorováno z různých stran, jeví stále jiné a současně *perspektivně* zmnožené, tak existují díky nekonečné mnohosti jednoduchých substancí současně právě tak různé světy, jež nejsou však ničím jiným než – podle rozličných *hledisek* každé monády – perspektivními pohledy na jeden jediný svět.“³¹¹

Nyní tedy můžeme konstatovat, že monády jsou jednoduché substance podobné myslí, obdařené percepcí a žádostivostí, které striktně řečeno neexistují v prostoru, ale reprezentují vesmír z jedinečné perspektivy a pojďme se podívat, jak se to s nimi má vzhledem k naší otázce, přičemž vyjdeme z textu, který je ze stejného období jako *Monadologie* a sám Leibniz jej koncipoval³¹² jako ‚populárně-naučný‘. Zde čteme, že monády tvoří vše v přírodě, liší se svými vlastními činnostmi, které neustále mění své vztahy: „Všude jsou jednoduché substance, které se od sebe skutečně liší jím vlastními činnostmi, měnícími neustále své vztahy“³¹³. Každá monáda je centrem složené substance, například živého organismu, a je obklopena masou dalších monád, které tvoří její tělo: „A tak je každá jednoduchá substance neboli každá odlišená monáda, která tvoří centrum složené substance (například nějakého živočicha) a princip její ‚jedinosti‘, obklopena masou, skládající se z nekonečného počtu jiných monád“³¹⁴. Mezi stvořenými substancemi existují tři odlišné úrovně vnímání, od nejnížší po nejvyšší, které jsou charakteristické pro tři úrovně monád – holé monády, duše a duchy, o nichž lze říci, že mají rozum.

307 *Monadologie*, §52 In: *Ibid.*, s. 165.

308 *Monadologie*, §32 In: *Ibid.*, s. 161.

309 *Monadologie*, §54 In: *Ibid.*, s. 165.

310 *Monadologie*, §56 In: *Ibid.*, s. 166.

311 *Monadologie*, §57 In: *Ibid.*

312 *Principy přírody a milosti založené na rozumu*, Poznámka 1. In: *Ibid.*, s. 155.

313 *Principy přírody a milosti založené na rozumu*, §3 In: *Ibid.*, s. 146.

314 *Ibid.*

Duše je specifickým druhem monády, která tvoří centrum živého organismu. Pokud má monáda orgány, které umožňují percepci, může to vést až k oduševnělému živočichovi: „Má-li pak monáda účelně uzpůsobené orgány, díky nimž vystupují a trvají rozdíly ve vjemech, které přijímají, a následkem toho i v percepcích [...] může to vést až k počítku, tj. k percepci doprovázené pamětí [...] Takový živý tvor se pak nazývá živočichem a jeho monáda se jmenuje duše. Pozvedá-li se tato duše dále až k rozumu, pak je něčím vznešenějším a počítá se k duchům“³¹⁵.

Tento obraz doplníme ještě o to, že každá monáda má organické těleso, které se zase skládá z jiných monád, z nichž každá má rovněž organické těleso: „Každé organické tělo živého tvora je podle toho jakýsi druh božského stroje neboli přírodního automatu [...] Stroje přírody, tj. živá těla, jsou však stroji ještě i ve svých nejmenších částech až do nekonečna.“³¹⁶

Nyní, když jsme popsali svět složený z monád, se vrátíme k naší otázce po interakci duše a těla, přičemž mějme na paměti, že duše i tělo se skládají z monád, které a to ani jednotlivě, jak jsme již uvedli, na sebe kauzálně nepůsobí. Leibniz na korelaci mezi stavy mysli a stavy těla odpovídá *předzjednanou harmonií*, která umožňuje, že událost vyvolá paralelně sled událostí v mysli i těle, které vypadají, jako by spolu souvisely: „Podle tohoto systému jednají těla tak, jako by — což je nemožné — neexistovaly žádné duše, a duše tak, jako by neexistovala žádná těla, a obojí, jako by jedno ovlivňovalo druhé“³¹⁷. Předzjednaná harmonie zajišťuje, že duše i tělo reprezentují jeden a tentýž vesmír: „Duše se řídí svými vlastními zákony a tělo rovněž svými, setkávají se však spolu díky *předzjednané harmonii* mezi všemi substancemi, protože všechny tvoří reprezentaci jednoho a téhož vesmíru“³¹⁸ a na tyto oddělené sféry se budou vztahovat dva odlišné způsoby vysvětlení událostí světa, protože jednají, každá z vlastních příčin: „Duše jednají podle zákonů finálních příčin prostřednictvím žádostí, prostředků a účelů. Těla jednají podle zákonů působících příčin nebo pohybů. A obě tyto říše, říše působících a říše finálních příčin, jsou ve vzájemné harmonii“³¹⁹.

Když se nyní vrátíme k našemu příkladu z předchozí kapitoly a představíme si člověka, kterak pohne paží, například proto, aby odstrčil někoho, kdo mu šlápl na nohu, tak, když víme, že Bůh stvořil tělo onoho člověka tak, že na základě své vlastní přirozenosti pohne paží k činu hned poté, co jeho mysl učiní rozhodnutí někoho odstrčit. Jinými slovy tedy Bůh zajistil, že stavy mysli onoho člověka odpovídají stavům jeho těla a že vjemy jakékoli další stvořené substance se harmonizují s vjemy všech ostatních a Bůh (mimo zákraky) nezasahuje, aby přizpůsobil jedny druhým, protože byl schopen předem stanovit tuto vzájemnou korespondenci či harmonii, když stvořil svět.

315 Principy přírody a milosti založené na rozumu, §4 In: Ibid., s. 147.

316 Monadologie, §64 In: Ibid., s. 167–8.

317 Monadologie, §81 In: Ibid., s. 170–1.

318 Monadologie, §78 In: Ibid., s. 170.

319 Monadologie, §79 In: Ibid.

Závěrem je ještě nutné podotknout, že při popisu Leibnizova systému jsme vycházeli z jeho pozdějších spisů, zejména z *Monadologie* a náš výklad není neproblematický, ale drží se snad převažujícího pohledu. Například Brandon Look ve svém článku naráží na mnohost Leibnizových spisů, myšlenkový vývoj v průběhu jeho života i skutečnost, že Leibniz oslovoval různé publikum různým jazykem: „Leibniz mluví jedním způsobem, když hovoří s karteziány, jiným způsobem, když hovoří se scholastiky; jinak komunikuje, když píše do populárních nebo polo-populárních časopisů, a jinak, když si dělá poznámky sám pro sebe“³²⁰. Článek samotný se týká polemiky o tom, jestli byl Leibniz čistý idealista nebo jak tvrdí Glenn A. Hartz, na něhož autor reaguje, existuje i v pozdějších spisech „přinejmenším hluboké napětí mezi idealistickým proudem Leibnizova myšlení a realistickým proudem, který se váže k tělesným substancím.“³²¹ Podobné polemiky se vedou i o dalších aspektech Leibnizova systému a jistě by bylo zajímavé je pojednat v nějaké samostatné práci.

Přesto se pokusme, z dosud uvedeného, zformulovat Leibnizovu hypotetickou odpověď princezně Alžbětě: *Duše tělem nehýbe, protože monády, které tvoří jak duši, tak tělo, jsou na sobě kauzálně nezávislé a nemohou na sebe přímo působit. Místo toho Bůh při stvoření světa prostřednictvím předzjednané harmonie zajistil, že stavy duše a stavy těla se vždy synchronizují. Když duše učiní rozhodnutí, odpovídající tělesné pohyby nastanou, jako by mezi nimi existovala přímá kauzální vazba, i když ve skutečnosti jde o paralelní, ale nezávislé procesy. Tímto způsobem tělo ,reaguje‘ na stavy duše bez přímé interakce mezi nimi.*

Dodatek

V této a předchozí kapitole jsme se pokusili nastínit možné odpovědi na otázku princezny Alžběty, kterou jsme redukovali čistě na problém interakce mezi duší a tělem. Každý z filosofů, jejichž prostřednictvím jsme na její otázku odpovídali, s ní byl nějakým způsobem v kontaktu. Jistě by bylo zajímavé prozkoumat v této části například postoj Henryho Mora, Johna Locka nebo pokračovat v nastaveném směru dál a prozkoumat, nakolik se Alžbětino pojetí kauzality podobá pojetí Davida Huma, který se v roce 1734 přesunul do Francie, kde žil tři roky, většinu času v La Flèche, v údolí Loiry, kde sepisoval *Pojednání o lidské přirozenosti* (*A Treatise Of Human Nature*), a kde sto třicet let před ním studoval René Descartes. Někde jsme ovšem museli stanovit konec, tak nám budiž omluvou fakt, že *Treatise* bylo vydáno 60 let po smrti Alžběty a 24 respektive 25 let po smrti Leibnize a Malebranche.

320 LOOK, Brandon. Idealism and Corporeal Substance in Leibniz's Metaphysics. In: DUNCAN, Stewart a Antonia LOLORDO, eds. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013, s. 133.

321 HARTZ, Glenn A. Why Corporeal Substances Keep Popping Up in Leibniz's Later Philosophy. In: DUNCAN, Stewart a Antonia LOLORDO, eds. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013, s. 121.

ZÁVĚR

Pokusili jsme se, vycházejíce z nám dostupných pramenů a interpretací, portrétovat českou princeznu Alžbětu v rámci širší krajiny intelektuálních kruhů a událostí 17. století, které ovlivňovaly osud její i její široké rodiny. Ačkoliv se jedná spíše o náčrt, tak z něj snad dostatečně plasticky vystupuje, že obdiv Reného Descarta a jiných pronikavých myslí té doby nebyl obdivem k titulu princezny, byt' v exilu a poněkud zchudlé, ale obdivem k myslitelce hodné tohoto označení. V celé práci jsem používal plurálu, protože tento obraz nevzniká pod mýma rukama, nýbrž jej budujeme společně se čtenáři těchto řádků v našich myslích, a to i pokud bych byl čtenářem jen já sám. Domnívám se, že právě proces psaní a čtení je v jistém ohledu působením nehmotné substance na hmotnou a že to je způsob, jak námi cizí myšlenky mohou doslova pohnout.

Alžběta se v korespondenci dotkla mnoha témat z oblasti filosofie i náboženství a rozsah této práce nám dovolil zevrubněji prozkoumat pouze jedno. Dokázali jsme, že Alžběta byla obeznámena se staršími i soudobými pozicemi k substančnímu dualismu a precizně formulovala námitku, která cílí ke středu problému. V čem tento problém spočívá jsme podrobně popsali ve druhé části.

Ač to nebylo cílem, tak jsme se snažili z více úhlů nasvítit i Reného Descarta a trochu rozptýlit ostré světlo, které vykresluje tvrdou konturu arci-racionalisty a člověka jediného výroku.

Ve třetí části jsme se pokusili na její námitku odpovědět ústy Descartových následovníků. Vybraní autoři publikovali svá stěžejní díla v rozpětí necelého jednoho století a kromě časové a vztahové provázanosti byl výběr našich „respondentů“ na Alžbětinu otázku veden také snahou prozkoumat určité širší filosofické pole, což nutně vede k vyřazení těch pohledů na problém, u nichž, byt' jsou v detailu jistě velmi odlišné, se jejich odlišnost ze vzdálenější perspektivy jeví poněkud subtilně. Ačkoliv jsem se tedy pokusil, aby tento výběr reprezentoval určité myšlenkové proudy, které jsou částečně provázané a zároveň vzájemně dostatečně odlišné, předem přijímám námitku, že se jedná o výběr docela nahodilý. Přesto se nám snad podařilo sledovat určité rozdíly v pohledu na jediný problém – od Descartova dualismu přes Hobbesův materialismus ke koncepcím, které v naší otázce vypadají na první pohled podobně, tedy k Malebranchově okazionalismu přes Spinozův monismus až po Leibnizův pluralistický idealismus.

V úplném závěru mé práce mi dovoďte osobní zamyšlení. Jestli něco oceňuji na člověku, lhostejno, zda mu říkají filosof či jinak, pak je to upřímná snaha pochopit lidský úděl,

pochopit smysl svých X let na světě. René Descartes i princezna Alžběta ve vzájemné korespondenci předvedli ‚přemýšlení v přímém přenosu‘. Jejich dnešní následovníci – novodualisté, či panpsychisté – by možná neváhali připsat schopnost myšlení jakékoliv hmotě. Zkrátka, získá-li hmota takové vlastnosti a nastanou-li vhodné podmínky, hmota se stane oduševnělou a začne přemýšlet. Žijí v době, kdy nápodoba přemýšlení u počítačových neuronových sítí vypadá velice věrohodně. Vidíme, že neživá hmota postupuje obdobně jako člověk, učí se podobným způsobem a přemýšlí jakoby v jazyce. Tedy v symbolech zastupujících a zobecňujících složitou realitu a umožňujících komunikaci.

Pro Descarta i Alžbětu byl první či poslední příčinou pohybu ve vesmíru, tedy ve všem, co nás obklopuje, Bůh. Předpokládal-li Descartes, že tento nehmotný Bůh působí ve hmotném světě a že podobně zřejmě může nehmotná mysl pohnout hmotným tělem, s nímž je spojena, tak ve světě, kde existenci Boha vyloučíme, se nabízí otázka, zda-li není tato analogie správná, avšak v opačné posloupnosti – tedy, že po vzoru vlastní zkušenosti s tím, jak můžeme myslí pohnout svým tělem, jsme stvořili Boha uvádějícího v pohyb celý vesmír.

Neživá oduševnělá hmota se od živé přeci jen trochu liší způsobem získání a přetvoření energie udržující ji v chodu. Nicméně obojí pro své dobré fungování potřebuje vzájemnou komunikaci. Řekněme, že antropocentrický pohled na svět v otázce myšlení, ustupuje četným důkazům o inteligenci tzv. nižších živočišných druhů a možná ustoupí i v otázce myslících strojů. A je to možná tento pohled, kterým se člověk nechal stvořit podobným Bohu, a kterým si osobuje právo vládnout všemu stvořenému. Výspou člověka, kterou ještě chvíli bude hájit, je otázka vědomí. Říkáme si, dobře, hmota přemýšlí, ale neuvědomuje si sebe samu.

Přeji člověku, ať si tuto svoji výlučnost hýčká co možná nejdéle, ale zároveň mu přeji pokoru, s níž by měl přijmout, pokud se z vrcholku světa zřítí, protože, jak víme od Leibnize, je to svět, který je nejlepší možný, a jak nás později upozornil Nietzsche, naše situace v něm se může změnit: ‚V jakémsi odlehlém koutě kosmu, třpytivě rozlitého v bezpočet slunečních systémů, byla jednou jedna hvězda, na níž chytrá zvířata vynalezla poznávání. Byla to nejhrdější a nejprolhanější minuta ‚dějin světa‘: ale ne víc než pouhá minuta. Po několika nadechnutích přírody hvězda vyhasla, a ona chytrá zvířata musela zemřít.‘³²²

322 NIETZSCHE, Friedrich. *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*. Praha: OIKOYMENH, 2007, s. 7.

LITERATURA

- AKKERMAN, Nadine. Elisabeth of Bohemia's Aristocratic Upbringing and Education at the Prinsenhof, Rapenburg 4–10, Leiden, c. 1627/8–32. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 17–31. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_1
- ALANEN, Lilli. The Soul's Extension: Elisabeth's Solution to Descartes's Mind–Body Problem. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 145–161. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_8
- ALLISON, Henry E. *An introduction to the philosophy of Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. ISBN 978-1-00-909686-7.
- ANTOGNAZZA, Maria Rosa. *Leibniz: an intellectual biography*. 1. paperback ed. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. ISBN 978-0-521-80619-0.
- DE BAAR, Mirjam. Elisabeth of Bohemia's Lifelong Friendship with Anna Maria van Schurman (1607–1678). In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 33–49. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_2
- BENGER, Elizabeth. *Memoirs of Elizabeth Stuart, Queen of Bohemia, Daughter of King James the First*. 2. vyd. London, 1825.
- BOS, Erik-Jan. Princess Elizabeth of Bohemia and Descartes' letters (1650–1665). *Historia Mathematica*. 2010, roč. 37, č. 3, s. 485–502. ISSN 03150860. DOI: 10.1016/j.hm.2009.11.004
- BROAD, Jacqueline. *Women philosophers of the seventeenth century*. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 2002. ISBN 978-0-521-81295-5.
- BROWN, Deborah. Understanding Interaction Revisited. In: DUNCAN, Stewart a Antonia LOLORDO, eds. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013. Key debates in the history of philosophy. ISBN 978-0-415-88797-7.
- DAVIES, Lizzy. Descartes was „poisoned by Catholic priest“. *The Guardian* [online]. 2010 [cit. 15.10.2023]. ISSN 0261-3077. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/world/2010/feb/14/rene-descartes-poisoned-catholic-priest>
- DESCARTES, René. *Dopisy Alžbětě Falcké*. Petr HORÁK, přel.. Vyd. 1. vyd. Brno: Petrov, 1997. ISBN 978-80-7227-014-9.

- DESCARTES, René. *Meditace o první filosofii ; Námítky a autorovy odpovědi*. Petr GLOMBÍČEK, Tomáš. MARVAN a Pavel ZAVADIL, přel.. 1. vyd. vyd. Praha: Oikoymenh, 2003. ISBN 978-80-7298-084-0.
- DESCARTES, René. *Princípy filosofie = Principia philosophiae: výbor doplněný dvěma Descartovými dopisy princezně Alžbětě Falcké : bilingva*. Tomáš. MARVAN a Petr GLOMBÍČEK, přel.. Praha: Filosofia, 1998. ISBN 978-80-7007-120-5.
- DUNCAN, Stewart, ed. Introduction. In: DUNCAN, Stewart, ed. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013. Key debates in the history of philosophy. ISBN 978-0-415-88797-7.
- DUTTON, Blake D. Spinoza, Benedict De | Internet Encyclopedia of Philosophy. In: [cit. 03.06.2024]. Dostupné z: <https://iep.utm.edu/spinoza/>
- EBBERSMEYER, Sabrina. Elisabeth of Bohemia and the Sciences: The Case of Astronomy. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 51–70. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_3
- EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON. Introduction. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 1–13. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_13
- ELISABETH OF BOHEMIA a René DESCARTES. *The correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*. Lisa SHAPIRO, ed. a přel.. Chicago: University of Chicago Press, 2007. ISBN 978-0-226-20444-4.
- FORESTER, H. *Memoirs of Sophia: Electress of Hanover, 1630-1680* [online]. R. Bentley & son, 1888. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=vlqgAAAAMAAJ>
- GARBER, Daniel. UNDERSTANDING INTERACTION: WHAT DESCARTES SHOULD HAVE TOLD ELISABETH. *The Southern Journal of Philosophy*. 2010, roč. 21, č. S1, s. 15–32. ISSN 00384283, 20416962. DOI: 10.1111/j.2041-6962.1983.tb01534.x
- GAUKROGER, Stephen. *Descartes: an intellectual biography*. Reprint. vyd. Oxford: Clarendon Press [u.a.], 2002. ISBN 978-0-19-823994-9.
- HARTZ, Glenn A. Why Corporeal Substances Keep Popping Up in Leibniz's Later Philosophy. In: DUNCAN, Stewart a Antonia LOLORDO, eds. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013. Key debates in the history of philosophy. ISBN 978-0-415-88797-7.
- HOBBS, Thomas et al. *Leviathan, aneb, Látko, forma a moc státu církevního a politického*. Vyd. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2009. ISBN 978-80-7298-106-9.

- HOBBS, Thomas, William MOLESWORTH a Graham Alan John ROGERS. *The collected works of Thomas Hobbes*. Facsim. ed. vyd. London: Routledge Thoemmes press, 1992. ISBN 978-0-415-08811-4.
- HOGELANDE, C. *Corn. ab Hogelande Cogitationes quibus Dei existentia, item animae spiritalitas, et possibilis cum corpore unio, demonstrantur, nec non brevis historia oeconomiae corporis animalis, proponitur, atque mechanice explicantur* [online]. Elzevir, 1646. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=S8FjAAAAcAAJ>
- HUTTON, Sarah. Princess Elisabeth and Anne Conway (1631–1679): The Interconnected Circles of Two Philosophical Women. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 71–86. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_4
- CHALINE, Olivier. *Bílá hora*. František X. HALAS, přel.. Praha: Karolinum, 2013. ISBN 978-80-246-2806-6.
- JEFFERY, Renée. *Princess Elisabeth of Bohemia: the philosopher princess*. Lanham: Lexington Books, 2018. ISBN 978-1-4985-6889-0.
- KOYRÉ, Alexandre. *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*. Petr HORÁK, přel.. Praha: Vyšehrad, 2004. Dějiny idejí. ISBN 978-80-7021-586-0.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *De summa rerum: metaphysical papers, 1675 - 1676*. George H. R. PARKINSON, ed. 1. print. vyd. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1992. The Yale Leibniz. ISBN 978-0-300-05187-2.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm. *Monadologie a jiné práce*. Jindřich HUSÁK, přel.. Praha: Svoboda, 1982.
- LOOK, Brandon. Idealism and Corporeal Substance in Leibniz's Metaphysics. In: DUNCAN, Stewart a Antonia LOLORDO, eds. *Debates in modern philosophy: essential readings and contemporary responses*. New York: Routledge, 2013. Key debates in the history of philosophy. ISBN 978-0-415-88797-7.
- MACDONALD, Paul S. Descartes: The Lost Episodes. *Journal of the History of Philosophy*. 2002, roč. 40, č. 4, s. 437–460. ISSN 1538-4586. DOI: 10.1353/hph.2002.0071
- MALEBRANCHE, Nicolas. *Hledání pravdy, v němž se pojednává o přirozenosti lidského ducha a o tom, jak ho máme užívat, abychom se vyhnuli omylu ve vědách (2. díl)*. Martin VRABEC a Václav ZAJÍC, přel.. Praha: Togga, spol. s r.o. ve spolupráci s Univerzitou Karlovou, Fakultou humanitních studií, 2017. ISBN 978-80-7571-011-6.
- NADLER, Steven M. *Spinoza: a life*. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 1999. ISBN 978-0-521-55210-3.
- NIETZSCHE, Friedrich. *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*. 1. vyd. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2007. ISBN 978-80-7298-281-3.

- NOVÁK, Aleš. *Žázračná věda: filosofie René Descartesa 1618-1620*. Vydání první. vyd. Praha: Togga, 2012. ISBN 978-80-87258-80-4.
- PAGANINI, Gianni. Elisabeth and Descartes Read Machiavelli in the Time of Hobbes. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 109–126. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_6
- PAL, Carol. A Persistent Princess: How Elisabeth of Bohemia Constructed Her Personal Politics. In: EBBERSMEYER, Sabrina a Sarah HUTTON, eds. *Elisabeth of Bohemia (1618–1680): A Philosopher in her Historical Context*. 9. Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 89–107. Women in the History of Philosophy and Sciences. ISBN 978-3-030-71526-7. DOI: 10.1007/978-3-030-71527-4_5
- PAL, Carol. *Republic of women: rethinking the Republic of Letters in the seventeenth century*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012. Ideas in context 99. ISBN 978-1-107-01821-1.
- Project Vox. Princess Elisabeth (1618-1680). In: *Project Vox* [online] [cit. 23.03.2023]. Dostupné z: <https://projectvox.org/princess-elisabeth-1618-1680/>
- RUBINSTEIN, Ellis. Science academies in the 21st Century: Can they address the world's challenges in novel ways? *Treballs de la Societat Catalana de Biologia*. 2012, č. 63, s. 387–400. DOI: 10.2436/20.1501.02.130
- SPINOZA, Benedictus de. *Etika*. Karel HUBKA, přel.. Praha: Dybbuk, 2004. ISBN 978-80-86862-02-6.
- SPINOZA, Benedictus de. *René Descarta Principy filosofie : bilingva*. Martin HEMELÍK, přel.. Praha: Filosofia, 2004. ISBN 80-7007-204-0.
- STEWART, Matthew. *The Courtier and the Heretic Leibniz, Spinoza, and the Fate of God in the Modern World*. New York: W.W. Norton and Company, 2007. ISBN 978-0-393-07104-7.
- STOYAN, Ronald a Storm DUNLOP. *Atlas of great comets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. ISBN 978-1-107-09349-2.
- TOLLEFSEN, Deborah. Princess Elisabeth and the Problem of Mind-Body Interaction. *Hypatia*. 1999, roč. 14, č. 3, s. 59–77. ISSN 0887-5367, 1527-2001. DOI: 10.1111/j.1527-2001.1999.tb01052.x
- UHLÍŘ, Dušan. Černý den na Bílé hoře: 8. listopad 1620. Vyd. 1. vyd. Brno: Ave, 1998. ISBN 978-80-902242-6-1.
- Letter of Princess Elisabeth of Bohemia to Descartes of 1643-05-06, page 96. In: *SFU Digitized Collections* [online] [cit. 10.12.2023]. Dostupné z: <https://digital.lib.sfu.ca/islandora/object/newnarratives:138>
- The Hartlib Papers. In: [cit. 22.04.2023]. Dostupné z: <https://www.dhi.ac.uk/hartlib/>